

आमची सीतामाई

—द. शं. टिपणीस

आम्हांला अभिमान वाटावा की, आमचा भारतीय राम सर्वपरीने कसोटीला उतरला. इतर कोणाच्याहि वैभवावर व सौंदर्यावर त्याची कधी नजर नव्हती व आजही नाही. आपल्या सीतामाईचें (भारतमातेचे) वैभव व सुंदरपणा वाढविण्याकडे त्याचे सारें लक्ष होतें. इतर राष्ट्रांच्या संपत्तीचा व कशाचाही अभिलाष त्यानें बाळगला नाही. सर्वांशी मैत्रीच्या नात्याने चांगल्याचाच पुरस्कार आमचा राम आजवर करीत आला; परंतु अति सर्वत्र वर्जयेत् हें विसरल्यामुळे मात्र आज घोटाळे निर्माण झाले आहेत.

धनुष्य बाण सज्ज

सुंदरपणा व मूल्य हे चांगल्याला जितके पोषक आहेत तितकेच वाईटालाही उजेजक असू शकतात. जगाकडे वाईट वा चांगल्या दृष्टीने पहाणारे दोन्ही प्रकारचे लोक आहेत. त्यातही वाईटाचे अधिक आहेत. यामुळे सुंदरपणा वा मूल्य संकटें निर्माण करू शकतात, आपत्ती दाराशी आणू शकतात. रावणाने सीतेचें हरण केले ते तिच्या सुंदरपणामुळेच नव्हे काय? चांगल्याचे अपहरण करून आपल्या पाशवी वृत्तीचे समाधान करून घेणे ही मानवी प्रवृत्तीच आहे. ही बळावली तर जगांत माणुसकीला जागा राहणार नाही. यास्तव मानवतेच्या पुजाऱ्यांनी केवळ शांति देवीची पूजा करण्यात गहन न जाता अशातेच्या चंडिकांचा समाचार घेण्यासही सिद्ध असले पाहिजे, श्री रामचंद्राचें कोणार्शी बैर नव्हतें, किंवा त्याच्या ठिकाणीं कोणाबद्दल द्वेषभाव नव्हता. शाततेचें, बंधुभावाचे व मानवतेचे ते उपासक होते. असें असूनही त्यांचें धनुष्य-बाण त्याच्यावरोवर सदैव सज्ज असत. प्रभूला पूर्ण जाणीव होती कीं वनवासांत चांगल्यावर केव्हा घाल येईल, आपल्या जवळील हिरकणीवर कोणाची केव्हां कशी नजर पडेल याचा नेम नाही व अशा वेळीं वाईटाचा निःपात करायला बाणासारखें अमोघ शस्त्र नाही. श्रीरामाच्या जीवनातील ही गोष्ट रामायणाची अनेक वर्षे पारायणे करूनही परवांपर्यंत

आमच्या व्यानी आली नाही. परंतु वाढत्या वैभवामुळे, जागतिक प्रतिष्ठेमुळे व मानवी संपत्तीमुळे आमच्या सीतामाईचे—भारताचे अपहरण करण्याचा आधुनिक चपट्या नाकाच्या रावणाने प्रयत्न केला तेव्हा कोठे आमच्या डोक्यात प्रकाश पडला व बाणांचा आम्ही गोधाशोध करू लागलो. श्रीरामाला सोडून आम्ही कुंभकर्णाचेच अनुकरण करित बसलो होतो. परंतु उपकार त्या रावणाचे की त्याने आमची ओप उडविली.

सध्यां घडलेले रामायण

जे कार्य आपण करतो त्या कार्याबद्दल आपणास आस्था असली, खरी कळकळ असली तर ते कार्य यशस्वी होते. ज्या कार्यात ही आस्था नाही, कळकळ नाही त्या कार्यात काही राम उरत नाही. ज्या राष्ट्रातून वा समाजातून असा राम निघून गेला ते राष्ट्र वा तो समाज अती राम म्हटल्याखेरीज राहत नाही. लक्ष्मण हा पराक्रम आहे. राम गेला की त्या मागोमाग लक्ष्मणहि जातो. रामाशिवाय लक्ष्मणाला तेज नाही. असे झाले म्हणजे रावणाला रान मोकळे होते व 'रामायण' घडते. असेच रामायण नुकतेच घडले हे भारतीय जनता जाणतेच. स्त्रीजाती इतका कांचनाचा मोह दुसरे कोणाला नाही हे ओळखून रामाच्या पर्णकुटीच्या आसपास एक कांचन मृग रावणाने सोडून दिला. सीतेच्या इच्छापूर्तीसाठी राम त्याच्या मागे गेला. राम गेला म्हणून लक्ष्मण गेला व शेंवटी एकंदर बेसावध परिस्थितीचा फायदा घेऊन सीतामाईचा हात रावणाने धरला. पूर्वी रावण दक्षिणेकडून आला तर तो आता उत्तरेकडून आला एवढाच फरक.

रामाचे पवित्र कर्तव्य

आमची भारतमाता म्हणजे सीतामाई सारखी सुंदर, सालस, विनयशील व वैभव संपन्न आहे व भारत सरकार राम आहे. सीतामाईचे पालनपोषण करणे, तिला वैभवशाली करणे व तिचे रक्षण करणे हे आमच्या रामाचे पवित्र कर्तव्य आहे. श्रीरामाप्रमाणे या रामाने एक पत्नीव्रत पाळले पाहिजे. इतर स्त्रिया लाख लावण्यवती का असेनात त्या बहिणी समान आहेत. त्यांच्याकडे इतर दृष्टीने पहाणे नाही. आम्हां भारतीयाना अभिमान आहे की आमचा भारतीय राम या कसोटीस पूर्ण उतरला आहे. इतर कोणाच्याही वैभवावर सुंदरपणावर त्याची नजर कधी नव्हती व आजही नाही. त्याचे सर्व प्रेम आपल्या सीतामाईचे वैभव व सुंदरपणा वाढविण्यांतच केंद्रीत झालेले आहे, इतर राष्ट्रांच्या संपत्तीचा अभिलाष त्याला नाही. सर्वांशी मैत्रीच्या व बहिणभावाच्या नात्याने नादणान्या शांतिधर्माचा पुरस्कारच आमचा राम सदैव करित

आला आहे. परंतु अति सर्वत्र वर्जयेत् हे विसरल्यामुळे मात्र घोटाळे निर्माण होत आहेत.

श्रीराम शांतिधर्माचा पुरस्कर्ता होता. सुखी व सुराज्याचा तो भोक्ता होता. नीतिचा पालनकर्ता होता. दंडकारण्यातील ऋषिमुनीना आपली तपश्चर्या व धर्माचरण निर्विघ्न व शांतपणे करता यावे म्हणूनच ना त्याने आपल्या बाणाचा उपयोग केला? शांतिधर्माचे धोरण श्रीराम व आमचा राम याचे सारखे असले तरी थ्येय साध्य करून घेण्याच्या साधनात जी तफावत आहे. ती आमच्या रामाने आपली मूळ संस्कृती सोडल्याचे द्योतक आहे. श्रीरामचंद्रानेही शत्रूला समजावून मैत्री करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात मर्यादा राखली. पण आमच्या रामाने ती उल्लंघली व सीतामाई आज बिकट परिस्थितीत येऊन पडली. विनत्या, निषेध करीत श्री रामचंद्र स्वस्थ कधीच बसले नाहीत, वेळ पडली तर सज्जता पाहिजे म्हणून त्याचा भाता बाणानी सदैव भरलेला असे. श्री साईबाबांनी ही शांति धर्माची मर्यादा

“ कोणास प्रत्यक्ष निक्षून सांगती । आमची तो मोठी कडवी जाती ॥
सांगून पाहूँ एका दोवन्ती । शेवटची गती वहु कठीण ॥ २१-१३१
सांगूँ एकदां सांगूँ दोनदा । न करी जो गुमान आमुचे शब्द ॥
त्या मग पोटेचे पोरस सुद्धां । चिरून द्विधा फेकूँ की ॥ २१-१३२ ”

या ओव्यातून व्यक्त केली आहे. कर्तव्य पालन मग तें कितीही कटोर वा निर्दय वाटो ते करण्यास श्री राम कधीही कचरले नाहीत. रामाचे जीवन प्रजेसाठी, त्याचे बाण दान दुबळ्यांच्या रक्षणासाठी होते. स्वताच्या सुखासाठी नव्हे तर नीतिच्या व पावित्र्याच्या रक्षणासाठी त्याने लंकेवर स्वारी केली. श्री रामाला खाजगी जीवन नव्हते. श्री राम हा केवळ सीतेच्या वा कौशल्येच्या मालकीचा नसून तो सर्व जनतेच्या मालकीचा होता व आहे. श्री रामचंद्राप्रमाणे सीता माईचे संरक्षण करणे तिला वेमब संपन्न करणे तिच्या सर्व लेकराना सुखसंपन्न करणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. आपल्याला खाजगी जीवन नाही. याची जेव्हा आमच्या रामाला जाणीव होईल. व श्रीरामानें दाखवून दिलेला राज्यकर्त्यांचा आदर्श जेव्हा तो आपल्या कृतींत उतरवील तेव्हाच या भारतात खरेखुरे रामराज्य निर्माण होईल.

आमचे क्षात्रतेज

आमच्या रामाची वानरसेना म्हणजे भारतीय जनता होय. या वानरसेनेची आपल्या रामावर पूर्ण श्रद्धा आहे. रामभक्ति त्यांना प्रिय आहे. हें ओळखून आपल्या

बोलण्यामुळे वानर सेनेत निराशा वा अविश्वास निर्माण होणार नाही याची दक्षता रामाने घेतली पाहिजे. वानराची ही निष्ठा नाश करण्याच्या उद्देशाने व वानरसेनेचा बुद्धिभेद करण्याच्या इराद्याने रावणाने धाडलेले अनेक मायावी राक्षस वानरसेनेत वावरू लागणें अपरिहार्य आहे. या सर्वांना हेरून, हुडकून त्याचे खरे रूप उघड करून त्याचा नायनाट करणे हे सीतामाईच्या रक्षणासाठी, शांतिधर्म नादण्यासाठी आवश्यक आहे. श्रीरामाने तरी दडकारण्यात प्रथम शूर्पणखा आदि राक्षसराक्षणांचा नाश करून हीच कामगिरी केली नव्हे काय ? रामरावण युद्धातील आघाडीचा खरा पहिला वीर म्हणजे जटायू होय. दहा तोडाच्या रावणाला चिसुकल्या जीवाने विरोध करून मरण पत्करणे, सतीच्या रक्षणासाठी अनीतिला विरोध व अटकाव करणे ही आजची खरी भारतीय संस्कृती आहे, तें आमचे धात्रतेज आहे. असे जे आमचे धात्रतेज आहे. असे जे आमचे आघाडीचे जटायू त्यांना सर्वतोवरी साहय्य करणे व ज्यांनी अन्यायाच्या प्रतिकारार्थ आत्मसमर्पण केले. त्यांचा सन्मान करणे व त्यांच्यापासून आमच्या चिसुकल्या वानराना स्फूर्ति मिळवून देणे हें रामाचे व रामनिष्ठा बाळगणाऱ्या सर्व वानराचे कर्तव्य आहे. जटायूसाठी श्रीप्रभूर्ना अश्रू का ढाळले याचे इंगित आम्ही दृष्टी आड करता कामा नये. मारुती, अगद वगैरे वानर सेनेचे नेते होते. आमच्या ही वानर सेनेचे नेते मारुतीप्रमाणे बलशाली तर पाहिजेतच पण त्याच बरोबर त्यांची राम-सीतेवर भक्ति पाहिजे. मारुतीला श्रीराम भक्ति फक्त ठाऊक होती. श्रीरामाच्या शब्दासाठी व सीतेच्या शोधासाठी तो एकटाच निर्भयपणे पुढे झाला. आपण मागे राहून आपल्या वानर सेनेला नाही पुढे ढकलली. श्रीरामाच्या नुसत्या स्मरणाने त्याला दहा हत्तीचे बळ येई. कारण रामाचा त्याला तसा पाठिंबाच होता. आमच्याहि रामाचा आमच्या मारुती, अगद वगैरे नेत्यांना असाच पाठिंबा असेल तर त्यांच्याहि ठिकाणी हत्तीचे बळ निर्माण होऊन वानर सेना उन्हासीत व उत्तेजीत होईल व मग उत्तरेकडील बर्फाचे उच्च उच्च महासागर ओलाडून लफेट जाऊन सीतामाईची पूर्ण सुटका करणे सहज साध्य होईल.

या ! माणसे बना ! पुरुषार्थी बना ! शांत व अगदी गाजावाजा न करतां आपले कर्तव्य पार पाडण्यासाठी झटा. वृत्तपत्रातील प्रसिद्धीला महत्त्व देऊं नका. नावासाठी, प्रसिद्धीसाठी कोणतीही गोष्ट करूं नका. ही महत्त्वाची गोष्ट नेहमीं लक्षांत बाळगा.

— स्वामी विवेकानंद

बाबा भक्तांचे कैवारी

भक्तांच्या भल्यासाठी तर बाबांचा अवतार. ते आपल्या भक्तांना कधीहि अंतर देत नाहीत. भक्त मग तो कुठेहि असो त्यांचें भक्ति भावाने स्मरण करतांच ते त्याच्यापुढें हजर होतात. तुमच्या हांकेसरसा मी तुमच्या पुढें हजर आहे म्हणून समजा, हे आश्वासन ते सदैव पाळीत आले आहेत.

सकृद्दर्शनी हे विश्वास ठेवण्यास कठीण की मनुष्य दुसऱ्या माणसाचे स्वाभ्या करिता अथवा रक्षणाकरिता आपल्या स्वतःचे जीवन धोक्यात घालील, परंतु भागवतात (स्कंद ५-१८) एक उज्वल ध्येय सांगितले आहे.

गुरुर्न सःस्यात् स्वजनो न सःस्यात् । पिता न सःस्याज्जननी न सा स्यात् ।
दैवं न तत् स्यान्न पतिश्च सस्यात् । न मोक्षयेद्यः समुपेत मृत्युम् ।
बाबाना या श्लोकाचे नुसते 'शब्दज्ञान' नव्हते. त्याचे गुरु व्यकुशा यानी त्याचा स्वतःचा प्राण वाचविण्याकरिता आपले प्राण खर्ची घातले होते. तद्वत्च. आपल्यावर विसवून राहणाऱ्या सर्व भक्तासाठी आपले सर्वस्वही वेचावयास बाबा तयार असत. 'जो मला आपले सर्व मन देईल आणि माझा आश्रय घेईल त्याने देहाची अथवा आत्मिक कल्याणाची कोणतीही चिंता करण्याचें कारण नाही. जो आतुरतेनें माझे चिंतन करतो आणि माझाच आश्रय घेऊन राहतो त्याचा मी ऋणी आहे. त्याचे रक्षण करण्याकरिता मी आपले प्राणही देईन.'

बाबांचे हे उद्गार म्हणजे अतिशयोक्ति नव्हे. बाबा निर्मळ सत्याग्निवाय दुसरे कांहीच बोलत नसत. याप्रमाणे बाबांनीं आपल्या उद्गाराची सत्यता पटवून दिल्याचे कांही अनुभव खाली देत आहोत.

फार दिवसांपूर्वी शिर्डीचे सर्व सुसलमान एकदा एकत्र झाले आणि त्यांनीं ठरविलें की बाबांनीं हिंदु पद्धतीची पूजा स्वीकारून मशिदीचा मोठा अपमान केला आहे आणि या प्रकारास आळा घातला पाहिजे, म्हणून त्यांनीं संगमनेरच्या काजीस बोलावणें पाठवले. आता लठ्याचा मार सहन करावा लागणार हें पाहून म्हाळसापति घाबरून गेले आणि त्यांनीं मशिदीच्या बाहेरूनच बाबांची पूजा करण्याचा प्रयत्न केला. पण बाबांनीं त्यांना आंत बोलाविलें आणि नेहमीप्रमाणें पूजा करण्याची आज्ञा केली. बाहेर लठ्याबंद

मुसलमान समाज सज्ज असल्यामुळे बाबांची ही आज्ञा पालन करणे फार धोक्याचे होते. पण त्यांना न भिता आपला नित्यक्रम चालू ठेवण्याची बाबांची धडाडी पाहून खवळलेला मुसलमान समाज एकदम गोगलगाय होऊन परत गेला. पुनः २० वर्षांनंतर म्हणजे स. १९१४-१५ च्या सुमारास एक माथेफिरु मुसलमान बाबा आपल्या शिष्या-मह मशिदीत असता अचानक मशिदीत आला आणि 'हे सर्व हिंदु तुम्हाला विघडून राहिले आहेत तर त्यांना ठार करण्याची परवानगी मला द्या.' असे म्हणू लागला. इतक्यात त्या भक्तातून श्री. तर्कड जागे झाले, आणि त्या माथेफिरुला पाहून वावरले. पण त्या सर्वांचे रक्षक बाबा तिथे असल्यामुळे भीति कसली? बाबानी त्या माथेफिरुला सांगितले की असेल दोष तर माझाच आहे या हिंदूचा नाही. माझाच गळा तू काप हवा तर. त्याच्या माथेफिरुपणाची मजल बाबांवर वार करण्यापर्यंत पोहोचली नाही आणि प्रसंग टळला.

वर्ष दोन वर्षांनंतर पुनः एक रोहिला माथेफिरु बाबाना मारण्यासाठी आला. बाबानी त्याचे मनगट धरून एकच दृष्टिक्षेप केला. त्याबरोबर वाताचे झटक्याने शरीरक्रिया बंद पडल्याप्रमाणे तो मटकन खाली बसला. त्याचे करून अंतःकरण पार वितळले. बाबाच्या अचाट सामर्थ्याचा त्याच्यावर पुढे इतका प्रभाव पडला की त्या योगे बाबास तो पैगबरच म्हणू लागला.

बाबानी भक्ताचे आजारही आपल्या स्वतःवर घेतल्याचे आपणास भाहित आहे. तत्संबंधी काही थोडे अनुभव खाली देत आहोत. पण तत्पूर्वी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, बाबाचे सर्व आयुष्यच भक्तांच्या अशा स्वस्ता खाण्यांत आणि त्याचे दुःख निवारण करण्यात गेले, आणि त्यांचा शेवटही त्यानेच झाला. डिसेंबर १९१० मध्ये बाबा एकदा श्री. खापड्यांस म्हणाले, 'दोन वर्षांपासून माझी प्रकृती ठीक नाही आणि शिडीस असतो तो ठीकही होणार नाही. मला माझ्या निजधामाशिवाय बरे चाटणार नाही. माझ्या भक्तांची किंमत मला माझ्यापेक्षा जास्त आहे. जन्म केवळ त्यांच्याकरिता आहे.'

श्री. शांताराम बलवत नाचणे हे कुर्ली येथील तालुका कचेरीत हेडक्लार्क होते. बाबावर त्याची निःसीम भक्ति होती. १९१३ त बाबांना ते भेटले. त्यावेळी बाबानी सहजच उद्गार काढले 'वेड्या माणसावर विश्वास ठेवू नये.' श्री. नाचण्यांना या उद्गारांत त्यावेळी कांही महत्त्व वाटले नाही, पण कांही दिवसानंतर आपल्या वरींच बाबांच्या प्रतिमेची ते पूजा करीत असता दूर अंतरावर एक वेडा उभा असलेला दिसला पण वेडाच तो त्यांचे काय असे म्हणून श्री. नाचण्यांनी त्याकडे लक्ष दिले

नाहीं. पण तो वेडा एकाएकी त्याच्यावर उसळला व त्याचा गळा धरून 'मला तुझे रक्त घ्यावयाचे आहे.' असे म्हणून चावू लागला. श्री. नाचण्याना एकदम कुठून तरी अवसान आले. त्यानी आपली सव्येची पळीच त्या वेड्याच्या तोंडात टाकली आणि दुसऱ्या हाताने आपल्या गळ्या भोवतीचा त्याचा हात सोडविला. त्यानंतर मात्र श्री. नाचणे बेशुद्ध झाले. घरातील मडळानी त्या वेड्याला पळवून लाविले. श्री. नाचणे नंतर एकदा शिर्डीस गेले असता बाबांनी आपणास [एक सद्भक्त] आपणच ती सर्व हकीगत सांगितली आणि म्हणाले, 'आण्णा, मी जर एक क्षणाचाही उशीर केला असता तर हा (श्री. नाचणे) त्या दिवशी गेलाच असता. त्या वेड्याने तर याचा गळाच धरला होता पण मी त्याला दूर केले. आणि दुसरे करणार तरी काय ? मीच जर माझ्या भक्तांचे रक्षण केले नाही तर कोण करणार ?'

दुसऱ्या एका प्रसंगी बाबांचे उद्गार आहेत की, 'माझ्या भक्तांना त्रास आलेला मला खपणार नाही. मला त्यांचीच चिंता करावी लागते आणि त्याच्यातून एकादा पडणार असला तर मी त्याला हात देतो. एकच काय पण एका वेळी चार चार हात सुद्धा पुढे करीत आणि त्याला वाचवीन, पण मरू देणार नाही.'

बाबांच्या उद्गारांच्या सत्यतेचा आणखी एक अनुभव खाली दिला आहे. श्री. नानासाहेब चादोरकर हे बाबांच्या एकनिष्ठ भक्तांपैकी एक प्रमुख भक्त होते. पुण्याच्याजवळ ते सहजीच एकदा टाग्यात जात होते. एकाएकी घांटे उधळले आणि गाडी उलटली. प्रसंग फारच विलक्षण. नानांचा जीव धोक्यात होता पण बाबा सर्व साक्षी. बाबा-निजलेले थोडेच होते ? ते शिर्डीस एकदम मोठ्याने म्हणाले "अरे नाना आता मरणार होता पण मी त्याला मारू देणार नाही." कुठे पुणे आणि कुठे शिर्डी ! १०० मैलाचे अंतर. पण बाबांनी आपले म्हणणे खरे केले. नाना आणि आत बसलेली मडळी बाजूला जणू अलग पडली आणि त्यांना कोणतीही दुखापत झाली नाही.

नाना शिर्डीस गेल्यावर बाबा त्या दिवशी काय म्हणाले हे कळल्यावर आपण त्या दिवशी कसे वाचलो हे त्यांना समजले.

नानासाहेबांची मुलगी मीनाताई सतरा वर्षांच्या असतांना त्यांना प्रथम प्रसूतिचे वेळी वेदनाचा भयंकर त्रास झाला. प्रसव वेदनांच्या यातना त्यानी बराच वेळ भोगल्या आणि असे निश्चित दिसले की त्या आता जगत नाहीत. त्या गांवा (जामनेर) दवाखानाही नव्हता. नानांनी घरीच कांही होम वगैरे सुरू केले. बाबांना

त्यानी तुहामच कळविले नाही. कारण बाबाच म्हणत “तुम्ही काहीही करा, कुठेही असा, नेहमी हे ध्यानात ठेवा की माझे सदैव तुमच्यावर लक्ष असते.”

पण नानानी कळविले नाही तरी बाबाना कळव्यावाचून कसे राहिल ? बाबांनीं शिर्डीच्या एका गोसाव्यास थोडी विभूती देऊन नानाकडे पोहोचविण्यास सांगितले. त्या गोसाव्याजवळ जळगाव स्टेशनपर्यंत पोहोचण्यापुरतेच मोजके दोन रुपये होते. पण तेथून जामनेरला जाण्यासाठी त्याच्याजवळ काही शिल्लक राहत नव्हते. पण बाबानी सांगितले, “जा, सर्व काही व्यवस्था लागेल.” जळगावी पोहोचल्यावर स्टेशनवर आपल्यासाठी एक चपरासी व टागा उभा असल्याचे त्याला दिसले. चपरासी म्हणाला, मला नानासाहेबानी पाठविले आहे. जामनेरास पोचल्यावर नानासाहेबाकडे (उदी) विभूती दिली. ती विभूती मुलीच्या आगास लावताच तिच्या सर्व यातना दूर झाल्या आणि सुखरूपपणे प्रसूत झाली. चपरास्याची आणि टांग्याची गोष्ट कळताच नानासाहेबाना आश्चर्य वाटले, कारण त्यानी कोणताच चपरासी किंवा टागा स्टेशनवर पाठविला नव्हता. पण लगेच बाबांच्या अचाट सामर्थ्याची जाणीव होऊन सर्व खुलासा झाला.

वरील सर्व अनुभव बाबा कलेवराने प्रत्यक्षपणे ह्यात असतानाच लोकानी अनुभविलेले आहेत. पण बाबांच्या महा समाधीनंतरसुद्धा त्यानी आपल्या भक्तास पूर्वीप्रमाणेच मदत केली आहे. याचेही पुष्कळ अनुभव आहेत.

सन १९२६ किंवा १९२७ चे सुमारास काही भक्त मडळी सुबईहून शिर्डीस रामनवमी उत्तवाप्रीत्यर्थ जात होती. ठाण्याला गाडी थांबली असता या मडळीतून एक स्त्री नळाचे पाणी घेण्याकरिता खाली उतरली. तिने आपले भाडे भरले व ते कमरेवर ठेवून डब्यात वसण्याचा प्रयत्न करू लागली. पण तिचा पाय डब्यात पडतो न पडतो तोच गाडी चालू झाली आणि तिचा तोल जाऊन ती गाडी आणि प्लॅटफॉर्म यांच्या मधोमध पडली. तिचे पती आणि इतर मडळीनी ओरड करून गाडी थांबविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. गाडी दूरवर गेली होती पण शेवटी ती थांबली. लोक धाऊन जाऊन पाहतात तो बाई उभी ! लोकानीं विचारता ‘बाबांनींच मला वाचविले’ असे तिने सांगितले. आणि दुसरे कोण वाचवणार ? ती म्हणाली, “मी खाली पडताच बाबाची मला आठवण झाली आणि त्यानीच मला प्लाटफॉर्मला चिकटून धरून ठेविले, पडू दिले नाही.” वास्तविक त्या बाई आणि गाडीच्या मध्ये तिसरा कुणी उभाही राहू शकत नव्हता. पण बाबाच तिथे उभे राहणारे आणि त्यांना अशक्य काय ? त्या बाईशिवाय मात्र बाबा कुणाला दिसले नाहीत.

अदृश्य होंगे ही योगाने मिळणारी एक सिद्धि आहे. पण लक्षावधी भक्तांच्या हितासाठी सदैव जागरूक असणे आणि त्याची हाक येण्यापूर्वीच धावून जाणे हा कळवळा काही योगामागानें सिद्ध होत नसतो. हा कळवळा म्हणजे लाभावाचून प्रीति करणाऱ्या त्या महा प्रेमाच्याच खाणाखुणा होत. “ ते बोलविण्यापूर्वीच मी धावून जाईन आणि ते बोलण्यापूर्वीच मी ऐकेन.” हाच त्याचा ढडक.

सत्याशिषो हि भगवन् तव पादपद्म ।
 माशी स्थतानुभजतः पुरुषार्थं मूर्तेः ।
 अप्पेच मार्यं भगवन् परिपाति दीनान् ।
 वाश्रेव वत्सक मनुग्रह कातरोऽस्मान् ॥

असे हे नाथ शिरडीचे

[चाल—राग मधुवंती]

देवत भक्तांचे, असे हे नाथ शिरडीचे ॥ १ ॥

जे चरणी घाली मिठी । उभे साई त्यांच्या पाठी ॥
 वात्सल्याने संकटी पावूनि । हरीती दुःख मनीचे ॥
 असे हे नाथ शिरडीचे ॥ १ ॥

समाधीस या स्पर्श करोनि । भावभक्तीची आस धरोनि ॥
 काय बोलणे संतचरणी हो । ज्ञात ज्या भाव अंतरीचे ॥
 असे हे नाथ शिरडीचे ॥ २ ॥

स्वये बैसुनि जात्यावरी । दळीयले ते धान्य सत्वरी ॥
 टाकोनि त्या वेशीवरी । तारीले प्राण कितीकांचे ॥
 असे हे नाथ शिरडीचे ॥ ३ ॥

निबर्पणहि गोड जाहले । अन् शिरडीचे भाग्य उजळले ॥
 चमत्कार दाबिला लावूनि । दीप हो जलांचे ॥
 असे हे नाथ शिरडीचे ॥ ४ ॥

कवि—जयवंत कुळकर्णी

श्री दासगणू महाराज व सच्छिष्य दामूअण्णा

श्री साईबाबांची आज्ञा

श्री साईबाबा श्री. चांदोरकरना म्हणाले, “अरे! हें गणूचें पोरगे! तूं आपल्याबरोबर कशाला ठेवतोस? ज्यांची पोरे त्यांनी संभालाची. तुला ही नसती पंचाईत कशाला? जाऊं दे ज्याचा मुलगा त्याच्याकडे!’ तेव्हांपासून दामूअण्णा आठवले, ह. भ. प. दासगणू महाराज यांच्याबरोबर पुत्रवत् राहूं लागले.

पुण्यास पोतदाराच्या येथें राहात असताना श्रीदासगणू महाराजांचे प्रसिद्ध साथीदार मानसपुत्र आणि पट्टशिष्य श्री. दामोदर वामन आठवले यांची व महाराजांची भेट झाली.

टांगेवाला माधुकरीला शिवला

एक दिवस महाराज पोतदाराच्या माडीवर बसले असतांना खाली रस्त्यावरून एक तेरा चौदा वर्षांचा, नाकीडोळी सुरेख, असा ब्राह्मणाचा मुलगा माधुकरी मागत चालला होता. त्यास एका टांगेवाल्याचा धक्का लागला. मुलानें हातातील माधुकरी खाली ठेवली व तो रडूं लागला. श्रीदासगणूना या गोष्टीचें फार नवल वाटले. त्यानीं त्या मुलाला बर बोलाविलें आणि विचारलें, ‘कां रडतोस रे बाळ?’

‘टांगेवाला माधुकरीला शिवला.’

‘मग रडायचे काय कारण?’

‘ही विटाळलेली माधुकरी मी कशी खाऊं? आणि पुन्हा आता मला माधुकरी कोण घालणार? जवळ जवळ सर्व घरे माझी मागून झाली आहेत.’

दासगणूना मोठें कौतुक वाटलें. पुण्यासारख्या सुधारक शहरांत परिस्थितीनें नाडलेल्या मुलाच्या मनांतहि सोबळ्याओबळ्यासंबंधी एवढी निष्ठा जागृत असावी, हे विशेष आहे. श्रीदासगणू महाराज मुलाला म्हणाले, ‘हें पहा. आज येथेंच जेव आणि मी येथें आहे तोपर्यंत माझ्याबरोबरच जेवत जा.’

‘ भक्तिलीलासूत ’ ग्रथाचे शेवटचे शेवटचे अव्याय पक्के करण्याचें काम वा वेळी चालू होते. श्रीदासगणू महाराजांना स्वतः लिहिण्यापेक्षा दुसऱ्यांना लिहावें व आपण सागावें, हें अधिक बरे वाटत असे. कोणा तरी स्नेहासोबत्याला पकडून ते लिहिण्याचे काम सागत असत. हे ग्रथलेखनाचे काम या मृत्याने आवडीने पत्करिले. वेदशाळेत जात असल्यामुळे त्याला बराच वेळ मोकळा असे, अक्षर मोत्यासारखें बळणदार असून लिहिणेहि त्वरित गर्ताचें असे. अर्थात् श्रीदासगणू महाराजांचे लिखाणाचें काम फार सुकर झाले. एकमेकाशी परिचय वाढून जिवाळाहि उत्पन्न झाला, अधिक चौकशी करता समजले की, हा मुलगा तसा निराधार आहे. याला बडील भाऊ आहे. त्याचे लाकूडकामाचें दुकान येथे पुण्यातच आहे, पण तो घाची फारशी काळजी वाहत नाही. या मुलाला आर्टीहि आहे, पण ती तिकडे कोकणात असते. हाच महिन्याकाठी एक दोन रुपये तिळा पाठवितो, मुलाचे हस्ताक्षर जसे सुंदर होते, तसा आवाजहि खप मोठा, उच्च पहाई असूनहि अत्यंत मधुर होता. महाराजांनी रचलेल्या आख्यानातील पदे सुस्वर कठने म्हणत. कीर्तनाची साथ करण्यास त्याचा उपयोग हौण्यासारखा होता. या सर्व गोष्टींचा विचार करून एक दिवस महाराजांनी त्याला विचारले,

‘ बाळ, तूं माझ्याजवळ नेहमी राहशील का रे ? ’

पायावर डोकें टेवीत दामुअण्णा म्हणाले,

‘ दादा, आता तुम्हाला सोडून दूर कोठें जाऊ ? दुसऱ्या कोणाचा आधार आहे मला ? ’

दासगणूंनी दामुअण्णाच्या थोरल्या बंधूस म्हणजे श्री. रामचंद्र दामन आठवले यास बोलावून आणविले व विचारले, ‘ तुमच्या या भावास आम्ही आमच्याबरोबर न्यावें काय ? ’ त्याची आडकाठी असण्याचे काहीही कारण नव्हते; उलट ती इष्टापत्तीच बडील भावाची समति मिळण्यास अर्थातच वेळ लागला नाही. श्रीदासगणूंच्या या कौटुंबिक परिस्थितीचा फार खोल परिणाम झालेला होता. आत्तेष्टाचा मनलबीपणा आणि दामुअण्णाच्या स्वभावातील सरलता यांतील सरलता यातील फरक चांगलाच जाणवला.

बडील भावाची समति मिळतांच दामुअण्णा त्यानंतर दासगणूंचे बरोबरच राहू लागले.

पुण्यातील काम पुढे सपलें. त्यावेळीं महाराजांच्या मनांत विचार आला की, ‘ मी फटिंग माणूस. गावोगांव भटकणार. मला घर नां दार, या होतकरू मुलाला

माझ्याजवळ ठेवून याचे नुकसान कशाला करावे ? कोणा श्रीमंताच्या येथे ठेविले, तर याचें हित तरी होईल. हा तेथे राईल. पूजाअर्चादि कामें करील, जेव्हा व अभ्यास करून मोठा होईल.' दासगणूनी आपले मित्र श्री. नानासाहेब चांदोरकर यांस विनविले.

‘या मुलाला तुमचेकडे ठेवा नानासाहेब. हा गुहागरचा. वाला विचारणारे कोणी नाही. पुण्यात माधुकरी मागतो. चांगला हुशार असून ऋग्वेदी कौकणस्थ ब्राह्मण आहे, त्याला पोटशोषचार पूजाअर्चा करतां येते. संस्कृत पाठशाळेत, वेदशाळेत तो शिकत आहे. तुमच्याकडे राहू द्या याला. पूजा करील, जेव्हा व शाळेचा अभ्यास करील.’

श्रीदासगणू व श्री. नानासाहेब चांदोरकर यांचा संबंध अत्यंत जिन्हाळ्याचा होता. श्री. नानासाहेबहि अतःकरणानें उदार, वृत्तीने सार्विक व शक्य तो दुसऱ्याच्या उपयोगी पडावे, या स्वभावाचे अलस्थाने श्रीदासगणूच्या म्हणण्यास त्यानी तत्काल सगति दिली. त्याप्रमाणे श्री. दामोदर वामन आठवले हे श्री. नानासाहेबाकडे दीडदोन वर्षे होते. पुढे एकदा सर्व मडळींना घेऊन श्री. नानासाहेब गिरडीस गेले. त्यांत दामूअण्णाहि होते. त्यांना पाहतांच श्रीसाईबाबा श्री. चांदोरकराना म्हणाले, “अरे नाना, हे गणूचे पोरणें. तू आपल्याबरोबर कशाला ठेवतोस ? ज्याची पोरें त्यानीं साभालावीं. तुला ही नसती पचाईत कशाला ? जाऊं दे ज्याचा मुलगा त्याच्याकडे.” श्री. नानासाहेब हे पक्क गुरुभक्त. श्रीसाईबाबांचें वाक्य म्हणजे त्यांना वेदवाक्य. त्यांनी तत्काल श्रीदासगणूंना पत्र लिहिलें का, “मी या मुलास ठेवून घेण्यास तयार नाहीं. तुम्हीं आपला घेऊन जा. कारण श्रीसाईबाबांची मी दामूला साभाळूं नवे, अशी आज्ञा आहे.” श्रीसाईबाबांची गाठ पडल्यावर श्रीदासगणू म्हणाले,

“बाबा, माझी सोय मी कशी तरी लावतो आहे. त्यांत या मुलाला कोठें समाळत बसू. श्री. नानासाहेब चांगले श्रीमंत आहेत. त्यांना याचें ओझे थोडेच आहे ? मग त्यांना नको म्हणून का सांगितलेत ?”

‘अरे गणू, तुझा मुलगा तो. नानाजवळ काय म्हणून ? तुझा तू साभाळ, आपली काळजी देवाला.’

श्रीसाईबाबांची आज्ञा प्रमाण मानून श्रीदासगणू महाराजांनी त्या मुलाला मग नेहमीं जवळ ठेविलें. श्रीदासगणूंचे काव्य सुंदर अक्षरांनी लिहिणे, त्यांच्या कीर्तनांत घाठीमागें उभे राहून खड्या गोड आवाजात साथ करणे, हें त्याचे आवडीचे व्यवसाय असत. हेच श्री. दामोदर वामन आठवले किंवा दामूअण्णा या नावाने श्रीदासगणूंच्या

सर्व परिवारात प्रसिद्ध असलेले त्याचे पुत्रनिर्वाण पद्मशिष्य, या गुरुशिष्याचे एकमेका-
 वर अत्यंत प्रेम बसले. श्री. दामूअण्णांच्या मनामध्ये श्रीदासगणू महाराजाविषयी
 अत्यंत कृतज्ञताबुद्धि होती. केवळ महाराजाच्यामुळेच आपल्या परिस्थितीत हे इतके
 अंतर पडले, याची जाणीव श्री. दामूअण्णा कधीहि विसरले नाहीत. श्रीदासगणूवर
 रचलेल्या एका अष्टकामध्ये त्यांनी याविषयी कृतज्ञतेचे उद्गार काढिले आहेत.

‘समर्थ गणुदास तो गुरुपिताच म्या वंदिला’ असे त्या अष्टकाचें श्रुपद मोटे
 भावधुर आहे. श्रीदासगणू महाराजांना श्री. दामूअण्णाविषयी फारच जिन्हाळा वाटत
 असे. इतका की, या दोघाचे परस्पर कांही नातें नाही, हे शपथ वाहून सांगितलें तरी
 खरें वाढू नये. आपल्या या भेटीचा वा संगमाचा उल्लेख करताना ‘शिष्यबोध’ या
 श्री. दामूअण्णाना केलेल्या उपदेश प्रकरणांमध्ये महाराज म्हणतात,

‘तूं परशराम क्षेत्रांतरी । जन्म घेतला निर्धारी । मी जन्मलो
 घाटावरी । पहा अंतर केवढें ॥ जैसैं लवण समुद्राचें । बाळा आवडे
 डोंगरीचे । एके ठिकाणी होती साचे । तैसा हाचि प्रकार ॥ तुशी न
 कोणाचा आधार । मीही निपुत्रिक साचार । तुला मला परमेश्वर ।
 करता झाला एके ठायी ॥ तेल करडी कान्हाळ्याचें । वात हें अंग
 कापसाचे । कांहीं संबंध नसतां साचे । एके ठिकाणीं जाहलीं ॥ तैल
 वात एख्या ठायी । जैं झाली पोरपायी । तैं तवंगी सामर्थ्य येई ।
 प्रकाश परातें करावया ॥’

या ओवींत आलेल्या उपमैतून जणू आपल्या जीवनाचा हेतूच महाराज ध्वनीत
 प्रगट करित आहेत. पुढे ते म्हणतात.

‘तूंच माझी म्हातान्याची । काठी आहेस निश्चयेसी । मजला
 कधी गटाराची । गांड तान्हुल्या घालूं नको ॥ माझी भिस्त तुझ्यावर ।
 येथून अवघी साचार । मी जो भक्तिरूप लाविला तरुवर । त्यास
 पाणी घालावे ॥ मी जें जें करीन संपादन । तें तें आहे तुझेंच पूर्ण
 माझ्यामागे तूंच जाण । आहेस त्याचा अधिकारी ॥ तुझ्या बऱ्या
 वाइटाची । मी काळजी बाहीन साची । आण वाहून विड्डलाची ।
 करतो ऐसी प्रतिज्ञा ॥ या उपदेशाप्रमाणे । त्वां जगी चालणें । हेंचि
 माझें मागणे । आहे आतां तुज रागी ॥ ज्या ज्या वेळी तुला पोरा ।
 रागें भरितो साजिरा । परि तिल तिल तुटतो खरा । जीव माझा ते
 काळीं ॥ तूंच मजला आतां सुत । तूंच अवघें गणगोत । आतां
 माझी अवघी भिस्त । आहे तान्हुल्या तुजवरी ॥’

या ओढ्यावरून श्रीदासगणूंच्या मनामध्ये श्री. दामूअण्णाच्याविषयी कोणता भाव होता, ते स्पष्ट होते. श्री दामूअण्णांनीही कधी ह्या प्रेमभावास धक्का बसेल, अमें वागण्याचे मनांतहि आणले नाही. श्री. दामूअण्णाचा गोड पहाडी आवाज व सुंदर रूप पाहून एका प्रासिद्ध नाटककंपनीतील व्यवस्थापक त्याचेकडे आले आणि म्हणाले, 'कीर्तनात काय मिळणार हो ? आमच्या नाटकमंडळीत येता का ?' बघा. आरभीच महिना शंभर रुपये पगार देईन. '

त्या काळी नाटक फार लोकप्रिय होते. उत्तम आवाजाच्या आणि नीटस रूपाच्या माणसाला फार मोठी कीर्ति मिळत असे. श्री. दामूअण्णांनी होय म्हटलें असते तर कौस्तुभकर, गंधर्व, हल्याळकर, भोसले यांच्याप्रमाणे उत्तम गायक नट म्हणून त्यांनीही अपार लौकिक मिळविला असता. नाट्यानुकूलता त्यांच्यामध्ये होती. गुहागर येथे होणाऱ्या उत्सवातून नाटकें केली जात. त्यात श्री. दामूअण्णांनी आपल्या बालवयात बरीच कामे केली होती. ती मोठी सुरेख असत, असे पाहिलेले लोक सांगतात. अभिनयाची कला त्यांना चांगली अवगत होती. एकाद्याची नक्कल ते हुबेहुब वठवीत. त्यांनी लिहिलेलें कान्होपात्रा नाटक सवाद व सविधानकाची माडणी या दृष्टीने फारच चांगलें आहे. नाटक अपूर्ण राहिले आहे. पण नट होण्याइतपत अनुकूलता त्यांना सर्व बाजूंनी होती, हे दाखविण्यापुरताच येथे मी हा उल्लेख केला. असें असतानाहि नाटकाच्या व्यवस्थापकाना त्यांनी स्पष्ट शब्दांत नकार दिला. 'महाराजांच्याकडून मी स्वतः खटपट करून परवानगी काढतो,' असे म्हटल्यावरहि श्री. दामूअण्णा म्हणाले की, "दादांनी कदाचित् परवानगी दिली, तरी मी नाटकात येणार नाहीं. मला एके काळीं दोन प्रहरची भ्रात होती. त्यावेळीं नाही तुम्हांपैकी कोणी चौकशी केली ? आतां मी दादाचे पाय सोडून कोठेंहि जाणे शक्य नाही." अनेक प्रकारे प्रयत्न करूनहि व्यवस्थापकास या कामी यश आलें नाहीं. अशा या निष्ठावत वृत्तीमुळें सच्छिष्य दामूअण्णाविषयी श्रीदासगणूमहाराजाना पोटच्या पोरामागें प्रेम वाटूं लागलें असल्यास काय नवल ?

श्री. दामूअण्णांच्या पहाडी पण मधुर कठाचा कीर्तनाच्या दृष्टीनें फारच उपयोग झाला. महाराजांच्या कीर्तनाची ख्याति जी सर्वदूर दुमदुमली, त्याचें अर्धें तरी श्रेय श्री. दामूअण्णांचेच दाने. श्रीदासगणू महाराज अद्यापहि आठवणीने गहिवरून म्हणतात, 'दामूमुळे मां पुढे जाणें.' दामूअण्णा सार्थीला उभे राहिले व 'रामदास माय माझी' हे नमनाच्या पदाचें पहिलेंच चरण ज्ञानेश्वरा अत्यंत गोड शंकाराबरोबर खड्या उंच

आवाजात मधुर स्वरानें त्यांच्या कंठातून बाहेर पडू लागले की, चार चार पाच पांच हजारांचा विराट समुदाय ध्वनिक्षेपक नसलेल्या त्या काळातहि मंत्रमुग्ध नागासारखा तटस्थ होऊन डोळू लागे. श्रोत्यांची ही नादसमाधि तीन चार तासपर्यंत सतत टिके. 'हेची दान दे ग देवा' म्हणून महाराजाचा हात जमिनीला लागला व आस्ती सुरू झाली म्हणजेच काय ते श्रोते भानावर येत. पद्य गात असताना श्री. दामूअण्णा हे निराळे राहूंच शकत नसत. त्याचे भावकोमल हृदय पद्याच्या अर्थाशी इतकें नन्मय होऊन जात असे की, प्रत्यक्ष ती ती व्यक्तीच पुन्हा मूर्तरूपाने श्रोत्यांच्या पुढें प्रकट झाली आहे, असा भास व्हावा. करुणारसाची पद्ये गात असताना गळ्यांतून निघणाऱ्या मधुर ध्वनीला नेत्रातून वाहणारे अश्रुप्रवाह अशी विलक्षण आर्द्रता आणीत की, श्रोतृवर्ग आपल्या भावना आवरू शकत नसे. महाराजांनी 'अरे, पुरे पुरे' म्हणून हात दाखवून सारखे रोखीत असावे, परंतु तल्लीन झालेल्या श्री. दामूअण्णाना किती वेळ तरी त्याची दाटच लागत नसे. कीर्तनाचे तीन चार तास कोठे गेले हें उभयतांच्याहि आणि श्रोत्यांच्याहि लक्षात येत नसे.

अनेक दुःखानी पोळले गेले असल्याने श्री. दामूअण्णाचे हृदय इतकें कोमल झालें होतें की, फुलाचाहि स्पर्श त्यांना दुःसह व्हावा. करुणरसामध्ये किंवा भक्तिरसामध्ये श्रीदासगणू महाराज नेहमी अक्षरशः वाहात जात व श्रोत्यांनाहि वाहवीत. हृदयाची कोवळीक त्यांचेहि जवळ अतिशय, परंतु काही प्रसंग असे येत की, न्यावेळी श्रीदासगणू आणि श्री. दामूअण्णा यांच्यामध्ये अधिक कोवळ्या मनाचे काँग, याचा संभ्रम इतराना व्हावा.

एकदा सर्व मंडळी जेवावयास बसली होती. त्या वेळी एक भिकारी दाराशीं भिक्षा मागत उभा राहिला. त्याला झिडकारीत कोणी तरी म्हणाले,

'अरे जा. चालता हो. आता काही मिळावयाचें नाहीं. आमची जेवणें झाल्यावर ये.'

भिकारी गयावया करीत होता, पण तो स्वयंयवस्थापक तें मानिना. अधिकूच दटावू लागला. भिकार्याच्या केविलवाण्या बोलण्यानें श्री. दामूअण्णाच्या डोळ्यात टचदिशीं पाणी आले. ते म्हणाले,

'भिकार्याला परत पाट्टू नका रे. दोन प्रहरी पोटामध्ये भडकलेली भूक घेऊन उन्हातान्हातून वणवणत दाराशीं येणाऱ्याला हाकलून देण्यात काय दुःख आहे, त्याच्या मनाची स्थिति कशी विलक्षण हळवी होते, याची तुम्हास कशी कल्पना येईल ? 'जावें न्याच्या वशा तेव्हा कळे.'

श्री. दामूअण्णानीं अजून चित्राहुति घातल्या नव्हत्या. ते चटकरून उठले आणि आपले भरलेले पान त्यांनी भिक्षेकऱ्याच्या पदरात आतले.

शिरडी क्षेत्रांतील महत्वाचे उत्सव

(१) गुढीपाडवा— चैत्र शु. प्रतिपदेपासून शिरडी येथे बाबांच्या समाधी-समोर लहानमोठे अनेक उत्सव साजरे केले जातात. सुरुवात होते ती गुढीपाडव्याने. त्या दिवशी बाबांच्या मंदिरावर ध्वजागोपण म्हणजे गुढी उभारण्यात येते. श्रीच्या समाधीस अभिषेक, गुरणपोळीचा महानैवेद्य, श्रीच्या समाधीस भरजरी किनखापी व उंची मखमलीचा पोपाख चढविण्यात येतो. सायंकाळी रथाची मिरवणूक निघते.

(२) श्रीरामनवमी महोत्सव— चैत्र शु. ९ मी. हा उत्सव श्रीबाबांनी स्वतःच सुरू केला. तो त्याच्या प्रेरणेने ह. भ. प. दासगणू महाराज साजरा करीत असत. नंतर त्याच्या प्रेरणेने त्याचे शिष्य ह. भ. प. अनंतराय आठवले हे स्वतः शिरडीत घेऊन तो उत्सव उत्तमप्रकारे साजरा करीत असतात.

आरंभ काळांतील उत्सव

श्रीसाईबाबा श्रीरामजयतीचा उत्सव करीत असत. तो जेव्हा पूर्वस्वरूपात होता, तेव्हा फार थोड्यानाच कळत असे. त्या उत्सवाची पद्धत अशी होती. रामनवमीचे दिवशी श्रीसाईबाबा स्वतः मशीद धूत असत, व दुपारी बाराचे सुमाराला थोडे तेल आणून दिवे लावीत. व पेसा-अधेत्याचा गुलाल आणून धुनीवर व आपले डोक्यावर, मणिदीचे तीन पणत्यावर, कोपण्यात व कमानीत उधळीत. पुढे त्या रामनवमीला फार महत्त्व आले. त्याचे (बाबांचे) देखत मशिदीपुढे कथा, कीर्तने व रामजन्म हाऊ लागला, व जन्म झाल्यावर श्रीसाईबाबा, पेढे, बर्फी पुष्कळ वाटीत आणि कालकीर्तनांने उत्सवसमाप्ती होत असे.

(३) श्रीगुरुपौर्णिमा— आपाड शु। पौर्णिमा— हा व्यासपूजेचा दिवस. श्रीव्यासाच्या कालापासून ह्या दिवशी गुरुची पूजा करून गुरूना वस्त्रे देण्याची वहिवाट असल्याचा दाखला पुराणातरी सापडतो.

शिर्डीस श्रीबाबांनी ह्या पूजेचे महत्त्व स्वतः आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे अपरोक्ष मार्गाने सांगितले.

इ. सन १९०८ रा. लक्ष्मण कृष्णाजी ऊर्फ तात्यासाहेब नूलकर, सबज्ज, मु. पदरपूर, हे रजा घेऊन शिरडीस राहिले होते. त्यावेळी त्याचा मुकाम चावडीत होता.

एके दिवशी सकाळी श्रीबाबा माधवरावाना म्हणाले की, “त्या म्हातान्याला म्हणावे की, या खाबाची पूजा कर.” (तात्यासाहेब नूलकराना बाबा म्हातारा म्हणत) पूजेकरिता जो खोब बाबांनी दाखविला तो धुनीजवळ असून त्याला टेकून कित्येक वेळा (सकाळी नेहमी) बाबा बसत. नूलकरांना व माधवरावाना हा काय प्रकार आहे तें प्रथम लक्षात येईना. नूलकरांनी पंचागात काही खुलासा मिळतो की काय तें बघण्याकरिता पंचाग पाहिलें तेव्हां

तो दिवस व्यासपूजेचा म्हणजे गुरुपूजेचा आहे असे आढळून आले. अशा त्या महत्वाच्या दिवशी खाबाची का होडना पण मशिदीत पूजा करण्याचा योग आल्यासुळे त्यांना परमानंद झाला. माधवराव देशपांडे पुन्हा मशिदीत गेले, तेव्हा बाबा त्यांनाही म्हणाले की, “ तोच काय एकटा पूजा करतो, तुलाही करायला काय झाले ? ” माधवराव म्हणाले की, “ आपण खाबाचो पूजा नाहो करणार, जर तुम्ही करू द्याल तर तुमची मात्र पूजा करीन. ” शेवटी नाहीं होय करता श्रीबाबाची पूजा करण्याची परवानगी मिळाली.

रा. रा. दादासाहेब केळकर याना गुरुपौर्णिमेच्या पूजेची माहिती होती. तात्या गणपत पार्टील (कोते) शेतावर गेले होते. त्यांना बोलावून आणिले. मडळीनीं पूजेचे सामान तयार केले, धोतरे आणविली व सर्वांनी प्रत्यक्ष श्रीबाबाची पूजा करून त्यांना वस्त्रे दिली. वस्त्राचा बाबाना काही उपयोग नव्हताच. परंतु आपल्या भक्तमडळींना गुरु पौर्णिमेस गुरुची पूजा करण्याचा योग यावा व पुढे तो परिपाठ चालू रहावा याकरिताच हे सर्व लाघव श्रीबाबानी केले. अशा रीतीने ही पूजा सुरू झाली व नंतर या समारंभात हलके हलके मोठ्या उत्सवाचे स्वरूप आले. हल्ली हा उत्सव मोठ्या थगटानें तीन दिवस स. कामेटी साजरा करित असते.

(४) श्रीसाईबाबांचा पुण्यतिथि- उत्सवः—

त्या विभूतीने आपल्या भक्तांकरिता, आपल्या भक्तांचे कल्याण करण्यात आपला देह कष्टविला त्या विभूतीच्या स्मरणार्थ, त्याची पुण्यतिथी साजरी करणे प्रत्येक भक्तांचे आद्य कर्तव्य आहे. पूर्वपरंपरा पाहिल्यास गुरु ब्रह्मीभूत झाल्यावर त्याची सेवा करण्याचा हा एकच मार्ग आहे.

श्रीबाबांनी विजयादशमी- दसरा- दिनाक १५ आक्टोबर मंगळवार इ. स. १९१८ रोजी दोन प्रहरीं सुमारे २ वा. ३५ मिनिटांनी देह ठेविला. त्यामुळे तीच वेळ इष्ट काल घरून त्याच्या पुण्यतिथीचे दिवशीं आरंभी होणारा आराधनाविधि त्याच वेळीं सुरू करण्यात आला. श्रीबाबांनी आपला देह ११ एकादशीला- (त्यावेळीं एकादशी होती,) ठेवला, अर्थात् दशमींतून एकादशीत सिमोल्लघन करून दसरा साजरा केला.

आराधनाविधी

रोजचा नित्यनियम सपल्यावर ४ ब्राह्मणाना दक्षणा देण्यात येते. या चार ब्राह्मणाची योजना (१) गुरु- (श्रीसाईबाबा) स्थानी, (२) परम गुरु (महाराजाचे गुरु) स्थानी, (३) परमेष्ठी गुरु (ब्रह्मदेव) स्थानी, (४) परात्पर गुरु (परमेश्वर स्थानी), अशी विधिपूर्वक होते. या विधीत गुरुना ब्रह्मीभूत न म्हणतां “ विश्वरूपधर असा जो आचार्य त्यास ” असा सकल्प करण्यात येतो. वरील ब्राह्मणाना स्थानापन्न केल्यानंतर त्याचें खादप्रक्षालन करून त्याजकडून आचमन करवून पुरुषसूक्ताने त्याचे पूजन होतें, क

आनंदमानंदकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधरूपम् ।
योगीद्रव्यं भवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥

या श्लोकाने त्याची प्रार्थना करण्यात येते. नंतर मडले करून त्यावर त्याची पात्रे माडून त्यांना पंचपक्वानाचे भोजन दिले दिले जाते. ब्राह्मणांचे भोजन झाल्यावर त्यांना ताबूल दक्षिणा व वस्त्रे दिली जातात. नंतर तीर्थराजाच्या पूजेस सुरुवात होते. सांगितलेल्या विधीप्रमाणे गोमयाने सारविलेल्या जमिनीवर चौरंग माडून, समोवर्ती रागोळया काढून चौरंगावर ठेविलेल्या धान्यावर—(गहू-तादूळ) पाण्याने भरलेला कलश ठेवला जातो. तेथे गगोदकाची भावना धरून तीर्थराजाची स्थापना केली जाते, व पुरुषसूक्त मंत्रपूर्वक पूजा करतात. त्यानंतर विधि करणाराने तो कलश मस्तकावर धारण करून ब्राह्मणांचा वेदसूक्तातील मंत्रघोष चालू असता अंगावर कलशातील पाणी साडेल अशा बेताने नृत्य करावयाचे असते. त्याप्रमाणे करून कलश पूर्वोक्त ठिकाणी ठेविला जातो. पुनः कलशाची पूजा आरती करून ब्राह्मणांना प्रदक्षिणा घालून कलशा-मधील तीर्थ प्रथम ब्राह्मणांना देऊन नंतर आपण प्राशन करणे अशा तऱ्हेने विधियुक्त श्रीबाबाचा पुण्यतिथि-उत्सव हल्ली सस्थानकमिटीमार्फत तीन दिवस साजरा होतो.

(५) कोजरगिरी पौर्णिमा—रात्री श्रीच्या समाधीवर अभिषेक, व रात्री १२ वाजता चंद्राची पूजा करून सर्व भक्तगणाना दूध दिले जाते.

प्रत्येक उत्सवाला पालखीची, अगर रथाची मिरवणूक गावातून निघते. श्रीसाईबाबांच्या हयातीतील झालेल्या शेवटच्या गुरुपौर्णिमेच्या दिवशी मात्र बाबांना रथ मिरविण्याची परवानगी दिली. रथाची मिरवणूक दादूसामान व वाद्यांच्या गजरात धाटाने होते. दीक्षित वाड्यासमोर ती काही वेळ थांबते. तेथे भजन व गारुड—(हें गारुड एकनाथ महाराजांनी रचलेले आहे.) म्हणणे होऊन मिरवणूक समाधिमंदिरात येते व तेथे शेजारती वगैरे होऊन कार्यक्रम संपविण्यात येतो.

—०—

॥ श्रीसाईनाथ प्रसन्न ॥

म हिला वस्तु भांडार

भरतकाम, विणकाम, विणकाम

यांस लागणारे सर्व साहित्य व भरतकामाची पुस्तके
लोकर, गंगावने आणि सौंदर्यप्रसाधानांचे व्यापारी.

छवीलदास रोड, दादर, मुंबई २८. (बेस्टर्त रेल्वे)

* आमची कोठेही शाखा नाही. *

श्रीदासगणू महाराजांची एक बोधकथा—

मतलबी फूल

श्रीदासगणू महाराजांचे काव्यग्रंथच किती तरी आहेत. त्यांनी गद्य फारसे लिहिले नाही. तरी नाही म्हणायला त्यांनी सुमारे १२५ बोधकथा गद्यांत लिहिल्या आहेत. त्या खरोखर उत्कृष्ट बोधकथा आहेत. त्यांपैकी नमुन्यादाखल एक बोधकथा पुढे देण्यांत येत आहे. शिनावरून भाताची परिक्षा.

श्रीगोदावरीच्या काठो ब्रह्मदेवाने दोन प्रकारची उपवने निमोण केली. एका उपवनात जी फुलझाडे लावली होती, त्यांना सुवास मुळीच नव्हता. मात्र ती दिसण्यास सुख व आकाराने मोठी होती. त्यात जरी काही फुलांच्या ठिकाणी आकारात व वर्णाने निराळेपणा होता तरी पण त्या सवाचा निर्गंध हा गुणधर्म एकसारखाच होता. त्या उपवनाचे राज्य फुले चालवीत असत. पण सगळ्याचा धर्म एकच असल्यामुळे त्याची विशेष फट न पडता एकीच होती. व ते उपवन केवळ या एकीच्या बळाने सवल असे झाले होते. दुसऱ्या उपवनात नाना प्रकारची सुवासयुक्त, नेत्रानंद देणारी अशी लहान मोठी अन्य अन्य जातीची फुलझाडे होती. येथलेच राज्य तेथली फुल झाडे करीत होती. पण त्याच्या गुणधर्मप्रमाणे मोठेपणाचा दर्जा मानला जात असे. ती सर्व फुले आपल्या भिन्न भिन्न सुवासाच्या धर्माकडे न पाहता मर्माकडे लक्ष देऊन एकीने वागत असत. असा क्रम बहुत दिवस चालला.

पांढऱ्या गुलाबाचा कावा

ही दोन्ही उपवने निरनिराळ्या ठिकाणी होती. एका वेळेस मोठ्या सोसाट्याचा वारा सुटून या सुगंधी उपवनातील फुलाचा सुवास त्या निर्गंध असलेल्या फुलांना कळला आणि त्यामुळे ती सर्व फुले सुगंधाने वेडी होऊन हा सुगंध कोठून येत आहे याच्या तपासास निघाली. काही दिवसांनी ती निर्गंध फुले या सुगंधी उपवनात येऊन पोहोचली. पण त्यांनी पाहिले की, या उपवनात आपले बीं रुजणे कठीण आहे. हे उपवन सर्व बाजूने समृद्ध आहे. तेव्हा हे असले अनुपम उपवन जर आपल्याला प्राप्त होईल तर आपले मोठे भाग्य समजले जाऊन आपण सर्वजण सुखी होऊ. तेव्हा हे सुगंधी उपवन तांब्यात घेण्याला काय युक्ति करावी याचा विचार करू लागली. तेव्हा त्यात एक पांढऱ्या जातीचा गुलाब होता. त्याने विचार करून आपले मत आपल्या जातभाईपुढे मांडल व सांगितले की, जर आपणास या उपवनाचा तावा हवा असेल तर त्याला थोडी युक्ति आहे. ती अशी की, या उपवनातील फुले जरी शक्तीने, बुद्धीने, आपणांहून श्रेष्ठ असली तरी त्यांच्या भिन्न

भिन्न जाती आहेत. तेव्हा याच एका तत्वावर त्याच्यात आपल्याला यादवी उत्पन्न करता येऊन हळूहळू त्याचे उपवन आपल्या ताव्यात घेता येऊन या सुगंधित फुलाना कायमचें दासानुदास करून टाकता येईल. त्यात इतकीच एक अडचण आहे की, या उपवनात आपल्याला थारा मिळेंपर्यंत मोठे लीनतेनें वागावें लागेल.

असा विचार करून तो पादरा फटफटीत गुलाब या गुलाबी गुलाबाला भेटण्यास आला व म्हणाला की, “महाराज ! काय आपले सौंदर्य ! आपले वैभव इद्राच्या वैभवालासुद्धा मागे सारील. आम्ही फार लवचां फुले आहोत. आम्हाला सुवास नाही म्हणून उपवनात जर आम्हा दोघातिघाना थोडीशी जागा द्याल तर आम्ही तुमच्या सहवासानें सुगंधित होऊ. शिवाय आपले हे उपवनहि मोठे आहे. तेव्हा आमच्या रहाण्यानें आपल्या वागणुकीस अडचण येईल असा संभव नाही.” तो सुवासिक गुलाब थोडा मोळा होता व थोडा मोळा असल्याखेरीज ईश्वरी कृपाहि होत नसते. असो. तो सुगंधी गुलाब त्या निर्गंध गुलाबाला चट्टिगी ‘हो’ म्हणाला, व आपल्या उपवनात त्यानें त्याला थोडीशी जागा दिली.

फडशा उडवूं या

बी रजल्यावर त्यानीं याप्रमाणे उपक्रम सुरू केला होता तो असा. एक दिवस हा निर्गंध गुलाब मोगच्याला म्हणाला की, “तुमचें मोठें दैन्य आहे. या काटेरी गुलाबानें तुमच्यावर वर्चस्व मिरवावे हे काहीं चागलें नाही. न्यायदृष्टीने पाहता तुमच्या अगी जो सुवास आहे, त्यायोगानें तुम्हीच या उपवनाचे राजे होण्याला पात्र होता. तुमचा भोळे पणा तुम्हालाच भोवला आहे. तुम्हाला जर या उपवनाची मात्की पाहिजे असेल तर आम्ही तुम्हाला मदत करून या गुलाबाचा फडशा पाडू.” हे त्याचे म्हणणें मोगच्याना पडले, व मोगच्यानें एक सभा बोलाविली. त्यात पादर्या वर्णाचें प्राधान्य होतें. म्हणजे पादरा कण्हेर, जाई, जुई, दुधाणी, धोतग, टाकळी म्हणजे जेवढी पादर्या रगीची फुलें होती, तेवढ्याना बोलावून मोगच्यानें सांगितले की, “भिन्नहो ? आज पर्यंत आपण या गुलाबाच्या जुलमी अमलाखालीं दिवस काटके. पण आपल्या सुढेवाने हे आपले पाहुणे येथे आल्यामुळे आपला भाग्योदय होण्याची वेळ आली आहे. ती आपण गमविता कामा नये. त्याना सामील होऊन या गुलाबाचा फडशा उडविला पाहिजे.”

मग काय, सर्वच फुलानी गुलाबाचें दैन्य माडलें ! कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात राहिला नाही ! असें झालें असता हा निर्गंधी गुलाब त्या गुलाबाला म्हणाला की, महाराज तुमच्या उपवनातील ही अन्य वन्य जातीचीं फुले उलटली आहेत. ही तुमचा नाथनाट करण्यासाठीं आमची मदत मागत आहेत, पण आम्हाला तुम्ही केलेल्या उपकाराकडे दृष्टी देऊन तसें करता येत नाही. आम्हाला तुमच्या उपवनाशीं केव्हाहि कृतज्ञ व्हावयाचें नाही. म्हणून सर्वांनी गुण्यभोविदानें व एकीने रहावें व तें आम्ही पहावे. याचसाठीं आम्ही येथें आलो आहोत. म्हणून आमची भीति न घरता

तुम्ही आमच्यावर विश्वास ठेवा व आम्ही सांगितल्याप्रमाणे चाला तर तुमचे कल्याण व हित होणार आहे. ” हा सुवासिक गुलाब आधीच या भाडणाने गागरून गेला होता. त्याने चट्टिशी मान्यता देण्याचें कबूळ केलें. असे जात्यावर हा निर्गंध गुलाब मोग न्याला म्हणाला की, “ मोगरे महाराज ! तुम्ही जो तुमच्या गुलाबाचा नायनाट करण्याचे मनात आणले आहे, हे अगदीं रास्त आहे. पण या कामात तुमचे कल्याण सार्थीं तुम्ही सवुरी धरली पाहिजे. कारण तुम्ही जशी पाढऱ्या फुलानी आपली एकी करून घेतली तशी ताबड्या फुलानीहि आपली एकी करून घेण्याचा सम्य या उपवनात आहे. ती अग्नी—ताबडा गुलाब, ताबडी जास्वदी, ताबडा कण्ठेर, ताबडी कर्दळी.

आम्ही तुमचे रक्षण करूं

पण हे तत्त्व अजून त्या गुलाबाच्या लक्षात आले नाही. त्याने जर आम्हास विचारले तर त्यास आमच्या उपवनाच्या कायद्याप्रमाणें आम्हास खरा सल्लाच देणें भाग आहे. आणि तसे झालें तर दोन्ही पक्षात रणकटन माजून नाहक एकमेकांचा नाश होण्याचा संभव आहे. तसे झालें तर आमच्यासारख्या न्यायी व्यक्तिला राहणें असह्य होईल. तूर्त तुमच्या सुवासिक गुलाबाचे अधिकार आम्ही स्नेहबुद्धीने आमच्याकडे घेवो. त्याला तुम्ही बिनदिक्कत मान्यता द्या. आम्ही तुमच्या कोणाच्याहि जातीला, रिवाजाला, धर्माला न दुखविता तुमचें रक्षण करूं. आम्ही, तुम्ही सौजन्यानें एकमेकाशीं वागण्यास लायक झालात असें पहाताच तुमचे अधिकार तुम्हास देऊ. ” असे झाल्याबरोबर त्या सुगंधित उपवनातील फुलानी या निर्गंध उपवनाची मालकी दिली. इतकें झाल्याबरोबर त्या निर्गंध गुलाबानीं सर्व उपवनाची खानेसुमारी करून जाती व आकडे कायम केले व आणि असा कायदा केला की, तुमच्या उपवनाचे राज्य तुमच्या सागण्यावरून आम्हास करणें भाग आहे. पण आम्हास कोणाचा अपहार करावयाचा नाही. तेव्हा तुमच्या सल्ल्यानें राज्य करण्यासार्थीं तुम्हीं आपल्यातून एकेक व्यक्ति निवडून घ्यावी.

त्याप्रमाणें सर्व फुलानीं आपल्यातील एकेक इसम निवडून दिला. त्यायोगानें कायदा न होता उलट नुकसानच होण्याची पाळी आली. कारण फुलें चागलीं तरी त्याची बाजू माडणारी व्यक्ति एकच, त्यामुळें चागल्या फुलाचा न्हास होत चालला. कारण जिकडे बहुमत होईल ती बाजू खरी धरून त्याप्रमाणें उपवनाचे कायदे होऊ लागले सभेचा प्रथमतः असा कायदा होता की, पोटजातीकडे लक्ष देण्याचें कारण नाही. तांबडा आणि पादरा अशाच दोन वर्गांला प्रतिनिधी निवडून देण्याचा अधिकार राहिल. निळ्या फुलाना व पिवळ्या फुलाना जसें आजपर्यंत तांबड्या—पाढऱ्याच्या ताब्यात राहावे लागले तसेच आता राहिलें पाहिजे. कारण हे दोन्ही वर्ग चागले सुशिक्षित असल्यामुळें या अल्पसंख्याक असलेल्या फुलाचा नायनाट करण्याला तयार होणार नाहीत. त्यामुळें असें झालें की, त्या सभेच्या ठिकाणी तांबड्या फुलाचे प्रतिनिधी चारच येऊ लागले, व पाढऱ्या फुलाचे दहावीस येऊ लागले, यामुळें पाढऱ्या फुलांचे

बहुमत होऊ लागून ताबड्या फुलाच्या न्हाणाला आरंभ झाला. तो इतका की, पादरे फुल ताबड्या फुलाला आपल्या शेजारीसुद्धा राहू देण्यास तयार होईना व ताबड्या फुलाचें बहुमत नसल्यामुळे त्याचें काहीच चालेना.

ताबड्या फुलांचा नायनाट

एकदा तर असे झाले की, पादऱ्या फुलाचें बहुमत असल्यामुळे त्यांनीं असा कायदा केला की, ताबड्या फुलाना पोपक असलेले खतसुद्धा या उपवनात राहू देऊ नये. कारण त्यामुळे पादऱ्या फुलाच्या स्वास्थ्याला, इज्जतीला कमीपणा देण्याचा संभव आहे. तसेंच पाणीसुद्धा, पादऱ्या पादऱ्या फुलाची सगळीं आळीं भरल्यावर, ताबड्या फुलांनीं त्यात अल्पसंख्याक जीं निळीं व पिवळीं फुले याना पाणी घेण्याचा मान आधी दिव्हा पाहिजे. असें झाल्यामुळे थोडे दिवसातच ताबड्या फुलाची उपवनातून बहुतेक इकालपट्टीं झाली. कांही थोडीथो काटेकुपाटीला जीव घरून होती. या ताबड्या फुलाच्या नायनाटाला या निर्गंध गुलाबाने मुळींच आळा घातला नाही व त्याच्या तक्रारीकडे लक्ष दिलें नाही. त्यांनीं एखादे वेळ प्रयत्न करून तक्रार आणली तर तो निर्गंध गुलाब त्यांना गोड शब्दांनीं असे सांगे की, ' काय करावें ? तुमचे हाल आम्हाला पहावत नाहीत. पण तुमचें बहुमत नसल्यामुळे आम्हाला काही करता येत नाही.' त्यांच्याकडे या निर्गंध गुलाबाने जें लक्ष दिलें नाही त्याचे कारण इतकेंच होतें की, ताबड्या फुलाचा नायनाट होणेंच त्याला इष्ट होतें.

अक्षयचे गुलाम

ताबड्या फुलाचा बहुतेक नायनाट झाल्यावर या गुलाबाने निर्गंध असें एक मत मांडले की, आजपर्यंत जें आपण वर्णानें वर्गीकरण करून कायदे करून घेत होतो, ते काही बरें नाही. कारण त्यामुळे ताबड्या सुगंधित फुलाचा आज या उपवनातून बहुतेक निकाल झाला आहे. तें काही चांगले झालें नाही. जीं ताबड्यां फुले एका काळीं या उपवनाच्या सार्वभौमपदाचा उपभोग घेत होती, त्यांचा या असल्या निवडणुकीच्या कायद्यानी निकाल न्हावा हे काही चांगलें झालें नाहीं. तेव्हा अशी आपत्ति या उपवनावर पुन्हा न यावी एवढ्यासाठीं आता जातवार प्रतिनिधीच निवडून देण्याचे तत्त्व अंमलांत आणलें पाहिजे.

असें झाल्यावर थोड्याच दिवसात मोगरा, जाई, जुई, निशिगंध वगैरे फुलांचीहि ताबड्या फुलाप्रमाणेंच स्थिति झाली. कारण बोंतरा, दुधाणी, इदगा, शेवगा, पादरा कण्हेर या इलक्ष्या फुलांचेच बहुमत होऊ लागलें. असें झाल्यावर लगेच पुन्हा एकमत प्रस्थापित झाले की, ज्याअर्थी या हीन फुलांनीं उपवनाची जागीं नाइक व्यापून टाकिली आहे, त्याअर्थी याचा उपवनाच्या इभ्रतीकरता सक्तीनें नायनाट करून त्या ठिकाणीं या सुगंधित फुलांची वाढ बंद करून या निर्गंध फुलांची वाढ होऊं दिली पाहिजे. त्यांना निकाल झालेल्या फुलांप्रमाणें जरी वास नसलों तरी

नेत्रानंद प्राप्त होईल असा कायदा करून त्या सौगधिक उपवनाचे ठिकाणी या निर्गुण फुलानी आपला जयजयकार करून घेतला व तेथील कटीमर्ची नादत असलेली फुले क्वचित् काटेकुपाटीला दृष्टीस पडू लागली. जी फुलं एका काळी त्या उपवनात सत्ताधारी होती तोंच या पाहुण्याच्या कृपेनें अभयीची गुलाम होऊन आसूं गालीत राहिलीं.

—०—

प्रेस अॅक्टनुसार सादर करावयाची माहिती

तक्ता क्रमांक ४

श्री साईलीला

मालकी व तःसंबंधी इतर तपशील

१ प्रकाशन स्थळ	:	साई निकेतन, डॉ. आवेडकर रोड, खोदादाद सर्कलजवळ, प्लॉट न. ८०४ वी. दादर, मुंबई १४.
२ प्रकाशनाचे नांव	:	श्री साईलीला (मासिक)
३ मुद्रकाचे नांव	:	शरद कृष्णाजो सापळे
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	रुक्मिणी निवास, मोंरबाग रोड, दादर मुंबई १४.
४ प्रकाशकाचे नांव	:	श्रीपाद बालकृष्ण दर्प (रिसिव्हर)
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	साई निकेतन, डॉ. आवेडकर रोड, खोदादाद सर्कलजवळ, प्लॉट न. ८०४ वी, दादर, मुंबई १४.
५ संपादकाचे नांव	:	श्रीपाद बालकृष्ण दर्प (रिसिव्हर)
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	साई निकेतन, डॉ. आवेडकर रोड, खोदादाद सर्कलजवळ, प्लॉट न. ८०४ वी, दादर, मुंबई १४.
६ पत्राची मालकी	:	श्री साईबाबा शिरडी सस्थान,
व्यवस्थापक रिसिव्हर—दर्प
पत्ता	:	वरीलप्रमाणें

मी श्री. बा. दर्प असे जाहीर करतो की, वर दिलेला तपशील माझ्या माहिती-प्रमाणें खरा आहे.

प्रकाशकाची सही

श्रीपाद बालकृष्ण दर्प

प्रकाशक

उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म

— संत विनोबा

आपण प्रत्येक गोष्ट श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने केली पाहिजे. तसेच सर्व सेवा परमेश्वरार्पण करावयाची हा भाव सतत जागा हवा. ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. ईश्वरार्पण बुद्धि असल्याशिवाय तिला सेवामयतेचे स्वरूप येऊ शकत नाही.

ज्ञानी पुरुषांचा आचार्य

आपली वृत्ति प्रसन्न व मोकळी रहावी असे वाटत असेल तर आपण आपले वर्तन बाधून घेतले पाहिजे. आपला नित्य कार्यक्रम कोणत्या तरी ठराविक भूमिकेवरून चालला पाहिजे. त्या मर्यादेने, त्या एका निश्चित नियमित रीतीने आपले जीवन चालले तरच मन मोकळे राहू शकेल. नदी मोकळेपणे वाहते. परंतु तिचा प्रवाह बाधलेला आहे. जर बाधलेला नसेल तर तिचा मोकळेपणा वाया जाईल. ज्ञानी पुरुषाचे उदाहरण आपण डोळ्यासमोर घेऊ या. सूर्य हा ज्ञानी पुरुषाचा आचार्य आहे. भगवतांनी प्रथम कर्मयोग सूर्यास शिकविला व सूर्यापासून मनूस, म्हणजे विचार करणाऱ्या मनुष्यास, प्राप्त झाला सूर्य स्वतंत्र व मोकळा आहे. तो नियमित आहे यातच त्याच्या स्वतंत्रतेचे सार आहे. आपल्या अनुभवाची गोष्ट आहे की, ठराविक रस्त्याने फिरावयास जाण्याची जर आपणास संवय असेल तर रस्त्याकडे लक्ष न देता मनाने आपणास विचार करीत फिरता येते. रोज नवीन नवीन रस्ता जर फिरण्यासाठी आपण काढू, तर सारे लक्ष त्या मार्गाकडेच द्यावे लागेल. मनाला मग मोकळीक राहणार नाही. साराश, जीवनाचा बोजा न वाटता जीवनात आनंद वाटावा, यासाठी आपण वर्तन बाधून घेतले पाहिजे.

तीन संस्था

आपण जन्मताच तीन संस्था बरोबर घेऊन जन्मत अततो. या तीन संस्थांचे कार्य मनुष्याने उत्तम रीतीने चालवून ससार सुखमय करावा यासाठी गीता कार्यक्रम सांगत आहे. कोणत्या या तीन संस्था ? आपल्याभोवती गुंडाळलेले हे शरीर ही एक संस्था; आपल्या आसपास पसरलेले हे विशाल ब्रह्मांड, ही अपार सृष्टि, जिचा आपण एक अंश आहोत ती दुसरी संस्था; आणि ज्या समाजात आपण जन्मलो तो समाज, आपल्या जन्माची वाट पाहत असलेले ते आईबाप, बहीणभाऊ, आसपासचे शेजारी-पाजारी, ही तिसरी संस्था. या तिन्ही संस्था आपण रोज वापस्तो, झिजवतो. गीतेची अशी इच्छा आहे की, या संस्थांची आपल्यासाठी जी झीज होते ती भरून काढण्यासाठी आपण सतत प्रयत्न करावा व जीवन सफल करावे. अहंकार दूर ठेवून या संस्थांसंबंधीचे हे जन्म-प्राप्त कर्तव्य आपण केले पाहिजे.

हे कर्तव्य करावयाचे खरे, पण त्याची योजना कोणती? यज्ञ, दान व तप या तिहींनीं मिळून ही योजना होते. हे शब्द आपल्या परिचयाचे असले तरी त्यातील अर्थ आपणास नीट समजून नसतो. अर्थ समजून घेऊन जर जीवनात त्या गोष्टी भरून राहतील तर तीनही सस्थांचे साफल्य होऊन आपलें जीवनहि मोकळें व प्रसन्न राहिल.

त्रिविध क्रियायोग

हा अर्थ समजून घेण्यासाठी प्रथम यज्ञ म्हणजे काय तें पाहू. सृष्टिसंस्था आपण रोज वापरतो. जमर माणसे एके ठिकाणी राहिलीं तर दुसऱ्या दिवशीं तेथील सृष्टि बिघडलेली दिसते तेथील हवा आपण बिघडवितो, जागा गलिच्छ करतां, अन्न खातो व सृष्टिहि झिजवितो. सृष्टि-संस्थेची ही झिज भरून काढली पाहिजे. यासाठी यज्ञसंस्था निर्माण झाली. यज्ञाचा उद्देश काय? सृष्टीची जी झीज होते ती भरून काढणे म्हणजे यज्ञ. आज हजारो वर्षे आपण जमिनीची मशागत करित आहोत. भूमीचा कस कमी होत आहे. आपण तिला झिजवित आहोत. यज्ञ म्हणतो, “पृथ्वीचा कस परत दे. जमीन नागर. सूर्याची उष्णता निच्यात साठू दे. खत घाल.” झीज भरून काढणे हा यज्ञातील एक हेतु. दुसरा हेतु म्हणजे वापर लेल्या वस्तूंचें शुद्धीकरण करणे. आपण विहीर वापरतो. आजूबाजूस घाण होते. पाणी साचते. विहीरीजवळची ही जी सृष्टि बिघडली, ती शुद्ध करावयाची. तेथील पाणी काढून लावायचे. चिखल दूर करावयाचा. झीज भरून काढणे, शुद्धी करणे, या गोष्टी बरोबरच प्रत्यक्ष काहीं निर्माण करावयाचे ही तिसरी गोष्टहि यज्ञात आहे. कापड वापरलें, रोज पुन्हा सूत कातून तें निर्मावयाचे. कापूस पिकविणे, धान्य निर्माण करणे, सूत कातणे, हींहे यज्ञक्रियाच. यज्ञात जे निर्माण करावयाचें ते स्वार्थासाठी नव्हे. आपण जी झीज केली ती भरून काढण्याची कर्तव्य-भावना तेथे असली पाहिजे. हा परोपकार नाही. आपण आधीच ऋणी आहोत. जन्मतःच ऋण डोक्यावर घेऊन आपण आलों हे ऋण फेडण्यासाठी जी निर्मिति करावयाची तो यज्ञ म्हणजे सेवा आहे, परोपकार नव्हे त्या सेवेनें ऋण फेडावयाचे आहे. पदोपदी सृष्टि — संस्था आपण वापरतो. तिची झीज भरून काढण्यासाठी, तिची शुद्धी करण्यासाठी, व नवीन उत्पन्न करण्यासाठी, यज्ञ करावयाचा.

मनुष्य समाज

दुसरी संस्था म्हणजे मनुष्य—समाज. आईबाप, गुरु, मित्र हे आपल्यासाठी मेहनत करित असतात. हे समाजाचें ऋण फेडण्यासाठी दान आहे. समाजाचें ऋण फेडण्यासाठी केलेला प्रयोग म्हणजे दान. दान म्हणजे परोपकार नव्हे समाजापासून मी अपार सेवा घेतलेली आहे. मी या जगात असहाय व दुबळा होतो. या समाजानें मला लहानाचें मोठे केले. यासाठी मी समाजाची सेवा करावयाची. दुसऱ्याचें काहीं न घेतां केलेली सेवा म्हणजे परोपकार. परंतु येथें समाजापासून आधींच भरपूर घेतलेलें आहे. समाजाच्या या ऋणातून मुक्त होण्यासाठी जी सेवा म्हणजेच दान. मनुष्य

समाजाला पुढे जाण्यासाठी मदत करणे म्हणजे दान सृष्टीची झीज मरून काढण्यासाठी केलेली मेहनत म्हणजे यज्ञ. समाजाचे ऋण फेडण्यासाठी गरीराने, द्रव्याने, वा अन्य साधनाने, केलेली मदत तें दान होय.

याशिवाय तिसरी एक सस्था आहे. ती म्हणजे शरीर. शरीराचीहि दिवसेदिवस झीज होत असते. आपण मन, बुद्धि व इंद्रिय या सर्वांना वापरतो, भिजवतो. या शरीररूपी सस्थेत जे विकार, जे दोष, उत्पन्न होतील त्याच्या शुद्धीसाठी तप सांगितले.

अशा तऱ्हेने सृष्टि, समाज व शरीर या तिन्ही सस्थांचे काम उत्कृष्ट चालेल असे वागणे हे आपले कर्तव्य आहे. आपण योग्य वा अयोग्य अनेक सस्था निर्माण करतो. परंतु या तीन संस्था आपण निर्मित्या नाहीत. त्या स्वभावतःच आपणास मिळाल्या आहेत. या सस्था कृत्रिम नाहीत. अशा या तीन सस्थांची यज्ञ-दान-तप या साधनानी झीज मरून काढणे, हा माझा स्वभावप्राप्त धर्म आहे. या रीतीने आपण वागू लागू तर आपली असेल नसेल ती शक्ति येथे लागेल. इतर गोष्टी करण्यास अवान्तर शक्ति शिळकच राहणार नाही. सृष्टि, समाज व हे शरीर या तिन्ही सस्था सुंदर राहण्यासाठी आपली सारी शक्ति खर्च करावी लागेल. कबीरासारखे जर आपणासहि म्हणता आले, “देवा, तूं मला जशी चादर दिलीस, तशी मी परत देऊन चाललो. नाट तपासून घे ही चादर.” तर केवटी सफलता आहे ती ! परंतु अशी सफलता प्राप्त व्हावी यास्तव यज्ञ-दान-तपाचा त्रिविध कार्यक्रम आचरला पाहिजे.

भव्य सृष्टिसंस्था

यज्ञ, दान व तप यांच्यात आपण भेद पाहिला. परंतु खरे म्हटले तर भेद नाही. कारण सृष्टि, समाज व शरीर या तीन अजिबात निरनिराळ्या सस्था नाहीत. हा समाज सृष्टीबाहेर नाही. हे शरीरहि सृष्टीबाहेर नाही. तिन्ही मिळून एकच भव्य सृष्टि-सस्था होते. म्हणून जो उत्पादक परिश्रम करावयाचा, जें दान करावयाचें, जें तप आचरावयाचें, त्या सर्वांना व्यापक अर्थानें यज्ञच म्हणता येईल. गीतेनें चौथ्या अध्यायात द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, वगैरे यज्ञ सांगितले आहेत. गीतेनें यज्ञाचा अर्थ विशाल केला आहे.

या तीनहि संस्थासाठी जी जी सेवा करू, ती सेवा यज्ञरूपच असणार. ती सेवा निरपेक्ष असली म्हणजे झालें. या सेवेत फलाची अपेक्षा ठेवता येणारच नाही. कारण फल आपण आधींच घेऊन चुकलो आहोत. ऋण अगोदरच शिरावर आहे. घेतलेलें परत करावयाचें आहे. यज्ञानें सृष्टिसस्थेत साम्यावस्था प्राप्त होते. दानाने समाजात साम्यवस्था प्राप्त होते. तपानें शरीरात साम्यावस्था राहते. अशा रीतीनें तीनांहि सस्थात साम्यावस्था ठेवण्याचा हा कार्यक्रम आहे. यानें शुद्धि होईल व दूषित भाव नाहीसा होईल.

हा जी सेवा करावयाची, त्यासाठी काहीं भोगहि घ्यावा लागेल. भोग हेंहि एक यज्ञाचेंच अंग आहे. या भोगाला गीता आहार म्हणते. या शरीररूपी यज्ञाला अन्नरूपी

कोळसा दिला पाहिजे. हा आहार जरी स्वतः यज्ञ नसला तरी यज्ञ सिद्ध होण्याचें तें एक अंग आहे. म्हणून “उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म” असें आपण म्हणतो. बगीच्यातून फुलें तोडून आणून देवाच्या शिरीं वाहिली ही पूजा. परतु फुलें निर्माण करण्यासाठी बगीच्यात मेहनत केली, तीहि पूजाच. यज्ञ पुरा करण्यासाठी जी जी क्रिया करावयाची, ती एक प्रकारची पूजाच होय. देहाला आहार दिला तरच देह उपयोगी पडेल. यज्ञ-साधन अशी कर्मे, तीहि यज्ञच. गीता या कर्मांना “तदर्थं यज्ञं कर्म” यज्ञार्थं कर्म असें म्हणते. हें शरीर सेवेसाठी सदा उभें रहावे, म्हणून या शरीराला जी मी आहुति देईन, ती आहुति यज्ञरूप आहे. सेवार्थं केलेला आहार पवित्र आहे.

या सर्व गोष्टींच्या मुळाशी पुन्हा श्रद्धा हवी सर्व सेवा परमेश्वरार्पण करावयाची हा भाव हवा. ही पार महत्त्वाची गोष्ट आहे. ईश्वरार्पण बुद्धीशिवाय सेवामयता श्रेष्ठ शकत नाहीं. ईश्वरार्पणता ही प्रधान वस्तु विसरून चालणार नाहीं.

साधनेचे सात्त्विकीरण

परतु आपल्या क्रिया ईश्वराला केव्हा अर्पण करता येतील ? त्या सात्त्विक होतील तेव्हा. आपलीं सर्व कर्मे जेव्हा सात्त्विक होतील तेव्हाच ती देवास अर्पण करता येतील. यज्ञ, दान, तप, सर्व सात्त्विक पाहिजेत. क्रिया सात्त्विक कशा करावयाच्या ह्याचें तत्त्व आपण पाहिलें.

ही सात्त्विकतेची योजना करण्यात गीतेचा दुहेरी उद्देश आहे बाहेरून यज्ञ-दान तपाची जी विश्व-सेवा चालली आहे, तिलाच आतून आध्यात्मिक साधनेचे नाव देता यावे. सृष्टीची सेवा व साधना याना दोन निरनिराळें कार्यक्रम नकोत. साधना व सेवा या दोन निरनिराळ्या गोष्टी नाहींतच रुळी. दोहोसाठी एकच प्रयत्न, एकच कर्म. असें केलेलें जें कर्म ते पुन्हा शेवटीं ईश्वरार्पण करावयाचे. सेवा+साधना+ईश्वरार्पणता हा योग एकाच क्रियेनें साध्य झाला पाहिजे.

यज्ञ सात्त्विक होण्यासाठी दोन गोष्टीची जरूरी आहे. निष्फलतेचा अभाव व सकामतेचा अभाव. या दोन गोष्टी यज्ञात असाव्यात. यज्ञामध्ये जर सकामता असेल तर तो राजस यज्ञ होईल. निष्फलता असेल तर तो तामस यज्ञ होईल.

मृत कातणे हा यज्ञ आहे. मृत कातताना जर त्यात आत्मा ओतला नसेल, चित्ताची एकाग्रता नसेल, तर तो सूत्रयज्ञ जड होईल. बाहेरून काम चालले असता आतून मनाचा मेळ नसेल तर ती सारी क्रिया विधिहीन होईल. विधिहीन कर्म जड होतें. विधिहीन क्रियेंत रामो गुण येतो. ती क्रिया उत्कृष्ट निर्भिति करूं शकत नाहीं. फलाची निष्पत्ति तिच्यापासून होत नाहीं. यज्ञात सकामता नसली तरी उत्कृष्ट फल त्यापासून मिळालें पाहिजे. कर्मांत जर मन नसेल, आत्मा नसेल, तर तें कर्म बोजारूप होईल. त्यापासून मग कौठलें उत्कृष्ट फल ? बाहेरचें काम बिघडलें तर आत मनाचा मेळ नव्हता ही गोष्ट निश्चित. कर्मांत आत्मा ओता. आतून मेळ ठेवा. सृष्टि-संस्थेचें

तुळसी-रामायणांत भारताचें महत्व

— संत विनोबा

रामायणांतलें भरत हा तुळसीदासजीची ध्यानमूर्ति होता. ही ध्यानमूर्ति निवडण्यांत औचित्य आहे. लक्ष्मण व भरत दोघेही रामाचे परम भक्त. पण एकाला संगतीचें भाग्य लाभलें आणि दुसऱ्याला लाभलें वियोगाचें भाग्य. पण भरतानें वियोगांतही रामाच्या संगतीचा अनुभव मिळविला. आमच्या नशिबी परमेश्वराच्या वियोगांत रहाण्याचें लिहिलें आहे. त्या वियोगाचेंही भाग्य कसे वनवितां येतें याचा उत्तमादर्श म्हणजे भरत. आणि तोच आम्हांला उपयोगी आहे, कसा तो पहा !

तुळसीदासजींच्या रामायणाचें हिंदुस्थानच्या साहित्याच्या इतिहासात एक स्वतंत्र स्थान आहे. हिंदी राष्ट्र भाषा. तिच्यातला हा सर्वोत्तम ग्रंथ. म्हणून राष्ट्रीय दृष्टीने त्याचे स्थान अद्वितीय आहेच पण हिंदुस्थानातल्या सातआठ कोट लोकांत वेदतुल्य प्रमाण मानलेला, नित्यपरिचित धर्मजागृतीचा एकच एक आधार म्हणून धर्मदृष्ट्याहि त्याचें स्थान अद्वितीय म्हटलें पाहिजे. आणि रामभक्तीचा प्रचार करण्यात “शिष्यादिच्छेत् पराजयम्” ह्या न्यायानें वाल्मीकि-रामायणालाहि पराजयाचा आनंद देणारा म्हणून भक्तिमार्गाच्या दृष्टीनेहि तें अद्वितीयच. तिन्ही दृष्टि एकवटून विचार केला तर हें अनन्वयालकाराचें उदाहरण होतें. रामरावणाचें युद्ध जसें रामरावणाच्या युद्धासारखे तसें तुळसीरामायण तुळसीरामायणासारखें.

आधींच रामायण म्हणजे मर्यादापुरुषोत्तम रामचंद्राचें चरित्र. पुन्हा तुळसीदासजींनीं ते विशेषच 'मर्यादेनें लिहिलेले, त्यामुळें ग्रंथ लहान मुलांच्याहि हातात देण्यासारखा निर्दोष आणि पवित्र झाला आहे. सर्व रसाचीं वर्णनें नैतिक मर्यादा

ऋण फेडण्यासाठीं आपणास उत्कृष्ट फलोत्पत्ति केली पाहिजे. कर्मांत फलहीनता येऊ नये म्हणून ही आंतरिक मेळाची विधियुक्तता असली पाहिजे.

अशा रीतीने निष्कामता अंगी बाणून विधिपूर्वक यशस्वी कर्म हातून होईल, तेव्हाच चित्तशुद्धि होऊ लागेल. चित्तशुद्धीची कोणती कसोटी ? बाहेरचें काम तपासून पहावें. तें जर निर्मळ व सुंदर नसेल तर चित्तहि मलिन समजण्यास हरकत नाही. कर्मांत सौंदर्य तरी केव्हा निर्माण होतें ? चित्तशुद्धीपूर्वक व परिश्रमपूर्वक केलेल्या कर्मांवर परमेश्वर आपल्या पसंतीचा, आपल्या प्रसन्नतेचा, शिक्षा मास्तो. प्रसन्न परमेश्वरानें कर्माच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवला म्हणजे तेंच सौंदर्य उत्पन्न होतें. सौंदर्य म्हणजे पवित्र श्रमाला मिळालेला परमेश्वरी प्रसाद होय.

सांभाळून केलेली आहेत. खुद्द भक्तीलाहि नीतीची शिस्त लावली आहे. त्यामुळे सरदासांसारखी मस्त भक्ति येथे पहावयास सांपडत नाही. तुलसीदासजींची भक्ति नेमस्त भक्ति. नेमस्त भक्ति आणि मस्त भक्ति ह्यांतला फरक म्हणजे मूळ रामभक्ति आणि कृष्णभक्ति ह्यांतलाच फरक आहे. पण त्यांतहि तुलसीदासजींचे काही तरी आहेच.

तुलसीरामायणाचा वाल्मीकिरामायणापेक्षा अर्धात्मरामायणाशी अधिक संबंध आहे. पुष्कळशा वर्णनांवर, विशेषतः भक्तीच्या उद्गारांवर, भागवताची छाप पडलेली आहे. गीतेची तर आहेच. महाराष्ट्रातील भागवतधर्मीय संतांच्या ग्रंथांशी ज्याचा परिचय आहे त्याला तुलसीरामायणांत कोठेच चुकल्याचुकल्यासारखे म्हणून वाटत नाही. तीच नीति, तीच निर्मल भक्ति, तोच संयम. सुदामदेवाला जसे आपल्या नगरीत आल्यावर आपण पुन्हां द्वारकेंतच गेलो की काय असे वाटले तसे तुलसीदासजींचे रामायण वाचतांना मद्दुराष्ट्रीय संतमंडळींच्या वचनाशी परिचय असलेल्या वाचकाला आपण तीच आपली पूर्वपरिचित बचने वाचत नाही ना अशी शंका येण्यासारखी आहे. त्यांतल्या त्यांत, नाथांची आठवण विशेष होते. नाथांचे भागवत आणि तुलसीरामायण ह्यांत विचारांचे साभ्य विशेष आहे. नाथांनीं रामायणाहि लिहिले आहे. पण नाथांचा आत्मा उतरला भागवतांत. रानड्याना पागल केले नाथांच्या भागवताने. नाथ कृष्णभक्त. तुलसीदासजी रामभक्त. नाथांनीं कृष्णभक्तीची मस्ती जिरवली हा नाथांचा विशेष. ज्ञानदेव, नामदेव, तुकोबा नाथ—सगळेच कृष्णभक्त. आणि असे असून अत्यंत मर्यादशील. म्हणून ह्या बाबतीत तुलसीदासजीपेक्षा त्यांना दोन मार्क जास्त देणे गैर होणार नाही.

वियोगाचें भाग्य बनलें

तुलसीदासजींची मुख्य करामत त्यांच्या अयोध्याकांडांत आहे. त्यावर त्यांनी विशेष परिश्रम घेतले आहेत. आयोध्याकांडांत भरताची भूमिका अद्भुत रंगविली आहे. भरत तुलसीदासजींची ध्यानमूर्ति होता. ही ध्यानमूर्ति निवडण्यांत औचित्य आहे. लक्ष्मण आणि भरत दोघेहि रामाचे परम भक्त. पण एकाला संगतीचें भाग्य लाभलें आणि दुसऱ्याला वियोगाचें भाग्य. वियोगाचें 'भाग्य' बनलें. कारण वियोगातहि भरतानें संगतीचा अनुभव मिळविला. आमच्या नशिबी परमेश्वराच्या वियोगांत राहून काम करण्याचें इल्लिहिले आहे. लक्ष्मणासारखें संगतीचें भाग्य आमचे नाही. म्हणून वियोगाचेंहि भाग्य कसे बनवितां येते हें समजण्याला भरताचा आदर्शच आम्हांला उपयोगी आहे.

शारीरिक संगतीपेक्षा मानसिक संगतीचें महत्त्व अधिक आहे. शरिरानें मनुष्य वियोगाचेंहि भाग्य कसे बनवितां येते हें समजण्याला भरताचा आदर्शच आम्हांला उपयोगी आहे.

शारीरिक सगतीपेक्षा मानसिक सगतीचे महत्त्व अधिक आहे. शरिराने जवळ असून मनुष्य मनाने दूर राहू शकतो, रात्रदिवस नदीचे पाणी पाघरून निजलेला दगड ओलेपणापासून अजीबात अलिप्त राहू शकतो. उलट, शारीरिक वियोगातहि मानसिक संयोग असू शकतो. त्यांत संयमाची कसोटी होते. भक्तीची तीव्रता वियोगाने वाढते. आनंद पाहिला तरी साक्षात स्वराज्यापेक्षा स्वराज्यप्रतीच्या प्रथनाचा आनंद काहीं औरच आहे. मात्र तो अनुभवण्याइतकी रसिकता पाहिजे. भक्ताना ही रसिकता असते. म्हणून भक्त मुक्ति मागत नाहीत, भक्तीत खुश राहतात. भक्ति म्हणजे बाहेरचा वियोग पतकरून आतून मिसळून जाणें. हे नुसतें भाग्यच नव्हे तर परम भाग्य आहे. मुक्तीच्या माथ्यावरचे भाग्य आहे. भरताचे हे भाग्य होते. लक्ष्मणाचें भाग्यहि थोर. पण एक तर आमच्या नशिबी ते नाही आणि तेहि कमअसलच. ह्याचें कारण द्राक्षें आबट असेच केवळ नव्हे तर उपवास गोड हेंहि आहे. भरताच्या भाग्यात उपवासाची गोडी आहे.

“सन्यासी झाला तरी त्याला मोक्षाचा लोभ असतोच” असा गीतारहस्यात टिळकानांनी टोला हाणला आहे. पण हा टोला चुकविण्याचीहि युक्ति आमच्या साधुसंतानीं शोधून काढली. त्यानी लोभालाच संन्यास देऊन टाकला. खुद्द तुलसीदासजी भक्तीच्या भाजीभाकरीवर राजी आहेत. मुक्तीच्या मेजवानीचा त्यानीं तिटकारा केला आहे. शानोबानी “भोगमोक्ष निंबलोण । पायातळी,” “मोक्षाची सोडीबाधी करी,” “चहू पुरुषार्था शिरीं भक्ति जैसी” वगैरे वचनात मुक्तीला भक्तीच्या घरची मोलकरीण बनविलें आहे. आणि तुकोबानीं तर “नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थितिभाव” म्हणून मुक्तीचा राजीनामाच देऊन टाकला आहे. ‘मुक्तिवर भक्ति’ ही कल्पना नाथानीं पाचदहा वेळा माडली आहे. इकडे गुजराथेंतला नरसी मेहता “हरिना जन तो मुक्ति न मार्गे” हेंच गात आहे. मिळून सर्व भागवतधर्मीय वैष्णवाची परपरा मुक्तीच्या लोभापासून पूर्णपणें मुक्त आहे. ह्या परंपरेचा उगम भक्तशिरोमणि प्रल्हादापासून आहे. “नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्षु एकः।”—गरीब लोकाना सोडून मी एकटाच मुक्त होऊ इच्छित नाहीं—असा रोकडा जबाब प्रल्हादाने नृसिंहाच्या तोडावर देऊन टाकला आहे आणि कलियुगात श्रौतस्मार्तसंन्यास—मार्गाची स्थापना करणाऱ्या शंकराचार्यांनीहि “ब्रह्मण्याध्याय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः।” ह्या गीतेंतील श्लोकावर भाष्य करताना ‘संगं त्यक्त्वा’ म्हणजे “मोक्षेऽपि फले संगं त्यक्त्वा”—मोक्षाचीहि आर्साक्त सोडून—असें मुद्दाम आपल्या पदरचे शब्द घालून प्रतिपादन केलें आहे. तुलसीदासजींचा भरत ह्या भक्तिभाग्याची मूर्ति आहे. भरताचें मागणें पहा :—

अरथ न धरम न काम रुचि गति न चहउं निरवान ।

जनम जनम रति रामपद यह वरदानु न आन ॥

एकंदरींत टिळकानांनीं हाणलेला टोला संतानीं अगदींच हुकविला.

साई...५